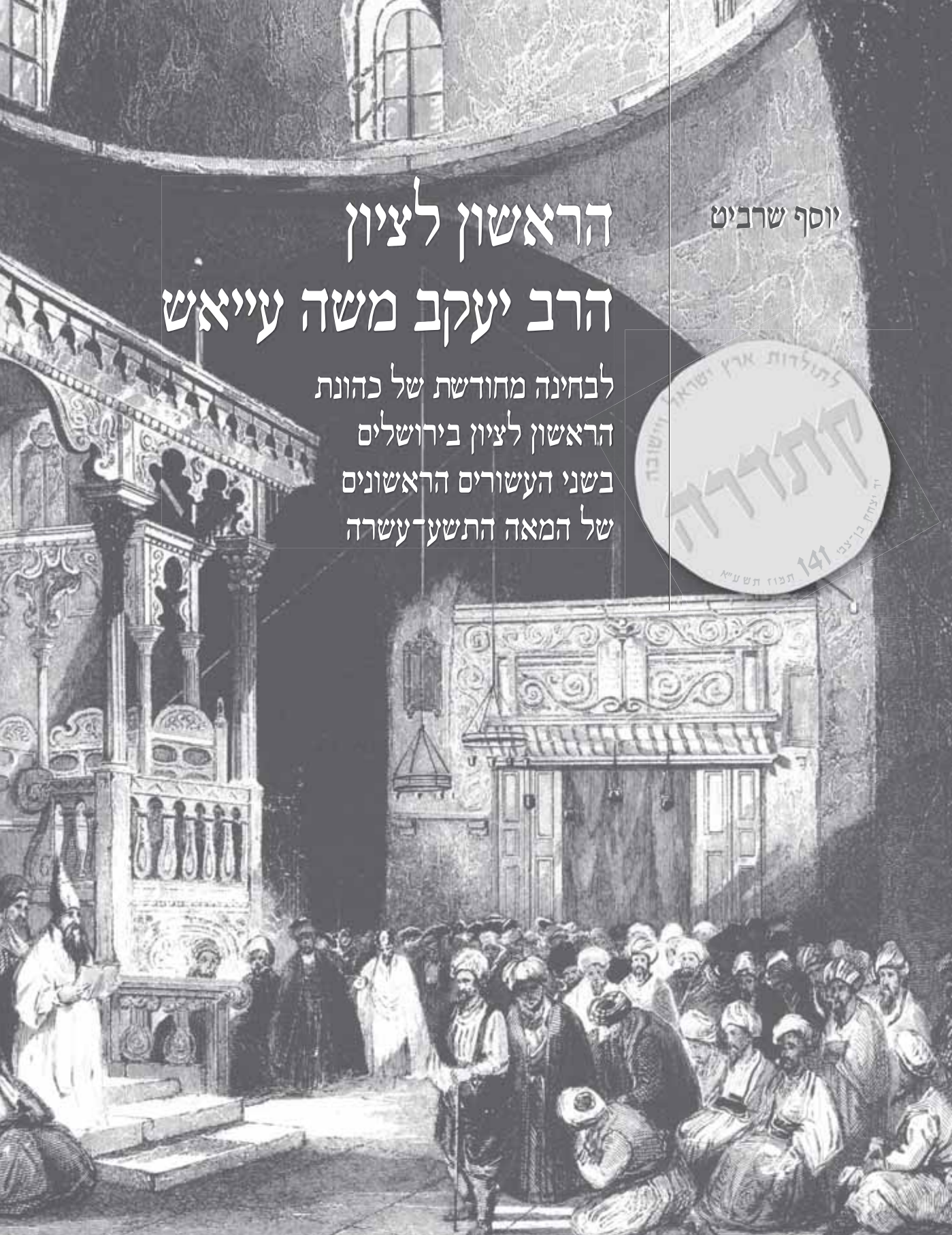

יוסף שרביט

הראשון לציון הרב יעקב משה עייאש

לבחינה מחודשת של כהונת
הראשון לציון בירושלים
בשני העשורים הראשונים
של המאה התשע-עשרה

הראשון לציון הרב יעקב משה עייאש: לבחינה מחודשת של כהונת הראשון לציון בירושלים בשני העשורים הראשונים של המאה התשע-עשרה

מבוא

הרב יעקב משה עייאש היה אחד מרבניה הראשיים של ירושלים בראשית המאה התשע-עשרה ונשא בתואר הראשון לציון.¹ הוא מונה למשרה נכבדה זו לאחר פטירתו של הרב הראשי הקודם, הרב משה יוסף מרדכי מיוחס, וכיהן במשרה כאחת-עשרה שנה (1806-1817).² פרק זמן זה ותוארו הרם אינם מבוררים דיים בהיסטוריוגרפיה של היישוב הירושלמי, שכן הייתה זו תקופת מדומים בין סיום ההגמוניה של 'ועד פקידי קושטא' ובין תקופת הרפורמות (תנזימות) באימפריה העות'מאנית בראשית המאה התשע-עשרה וחדירת גורמים חדשים – 'הפקידים והאמרכלים בעד ארץ-ישראל' מאמסטרדם (פקוא"ם), משה מונטיפיורי ואף אגודת 'כל ישראל חברים' (כי"ח) – לזירה הירושלמית.

בשער המאמר:
יהודים בבית הכנסת
האיסטנבולי, אחד
מארבעת בתי הכנסת
הספרדיים ברובע
היהודי בירושלים
(1836)

מטרתי במאמר זה להוציא את הרב יעקב משה עייאש מ'אלמוניותו', ובכך תסתייע הצגת שני העשורים הראשונים של המאה התשע-עשרה בירושלים בקווים חדים יותר; הדבר לא יעשה לצערי מתוך מקורות חדשים רבים,³ כי אם מתוך מיקוד אלומת האור על השנים הללו ועל הדמות הנדונה. מי היה הרב יעקב משה עייאש? מה היה מסלולו התורני והציבורי? האם היה מהלך חייו טיפוסי לנושאי משרת הרב הראשי וצפוי היה להוביל למינויו למשרה רמה זו? מה הייתה משמעות מינויו בהקשר של העילית הרבנית הספרדית, שעתידה הייתה לעבור טלטלה במרוצת המאה התשע-עשרה?⁴

חובה נעימה לי להודות לפרופ' יוסף הקר, לד"ר אריה מורגנשטרן ולפרופ' יעקב ברנאי על הערותיהם. מובן מאליו כי תוכן מאמרי וניסוחו הם על אחריותי בלבד.

- 1 אלמליח כלל אותו ברשימת הראשונים לציון. ראו: א' אלמאליח, הראשונים לציון: תולדותיהם ופעולתם, ירושלים תש"ל, עמ' 139-155. באיגרת שד"רות של ישיבת 'כנסת ישראל' משנת תקס"ז (1807) הוא נזכר כמי שחותם ראשון ומכונה ראשון לציון: 'ואחרי מופלג זה פעמים קם אחד המיוחד ראשון לציון החותם הראשון כמוהר"ר [כבוד מורנו ורכנו הרב ר'] יעקב משה עייאש נר"ו [נטריה רחמנא ופרקיה (ישמרהו האל ויצילו)] בן לאתו צדיק רב יהודה הנ"ל'. ראו: מ' בניהו, 'לתולדות בית המדרש "כנסת ישראל" בירושלים', ירושלים, ב (תש"ט), עמ' קכט-קלא. להלן אדון בבעיות ההיסטוריוגרפיות הכרוכות בתואר זה.
- 2 אלמליח (שם); הנ"ל, 'הראש"ל הרה"ג יעקב משה עייאש', סיני, מט (תשכ"א), עמ' רלד-רמט; ג' פוזיילוב, חכמיהן של ארבע ערי הקודש, ב: חכמי ירושלים, ירושלים תשס"ב, עמ' 231-253.
- 3 זולת תעודה חשובה מארכיון העיר אמסטרדם שפרסם מורגנשטרן – מכתב אזהרה של רבני ירושלים לקהילה הספרדית באמסטרדם בשנת 1814. ראו להלן, עמ' 73.
- 4 תהליך ירידתה של העדה הספרדית קשור בכמה גורמים. ראשית, יישוב הפרושים בירושלים גדל והלך החל משנת 1808, ובשנות הארבעים ניתקו עצמם האשכנזים בירושלים מכפיפותם לעדה הספרדית ולמרותה; שנית, 'הפקידים והאמרכלים בעד ארץ-ישראל', שהחלו לפעול באירופה בשנת 1809, ושתפסו מקום מרכזי בגיוס הכספים למען היישוב

האם בישר מינויו את העתיד להתרחש בעדה הספרדית? הרב עייאש היה היחיד בין הראשונים לציון שמוצאו מאלג'יריה ומן המעטים שבהם שמוצאם מצפון אפריקה, בעוד שרובם מוצאם היה מן האימפריה העות'מאנית ומארץ-ישראל.⁵ כיצד הצליחה דמות חוץ-ממסדית לכאורה לחדור אל תוככי החוג הסגור של העילית הרבנית הספרדית?

הרב יעקב משה עייאש

תולדות חייו

הרב יעקב משה עייאש היה אחד מארבעת בניו של הרב יהודה עייאש (1700–1761), גדול הפוסקים האלג'יראים בעת החדשה, שחותמו הוטבע עמוקות בקרב הפוסקים בני דורו במגרב בפרט ובעולם היהודי בכלל.⁶ על רקע משבר רוחני-חברתי שפקד את קהילת אלג'יר, עלה בערוב ימיו, בשנת 1758, לארץ-ישראל, ועמו ארבעת בניו, הרבנים יוסף עייאש, אברהם יעקב עייאש, יעקב משה עייאש

היהודי בארץ ואף השפיעו רבות על התפתחותו, חיזקו לא מעט את עצמאות המרכיב האשכנזי ביישוב; שלישי, הגורם המשמעותי מכל הגורמים לירידתה של העדה הספרדית ולאבדן ההגמוניה שלה ביישוב היהודי במאה התשע-עשרה היה פרישת עדת המערביים מעדת הספרדים בשנת 1860 והפיכתה לעדה עצמאית – זו הייתה החוליה הראשונה בשרשרת הפרישות של מרבית עדות המזרח והפיתחן לעדות עצמאיות; השלב האחרון בתהליך ירידתה של העילית הרבנית הספרדית במאה התשע-עשרה היה נעוץ במאבקים בקרבה בשנים 1906–1914 על כהונת החכם באשי, לאחר שהחכם באשי הרב יעקב שאול אלישר הותיר עם פטירתו חלל ריק. המאה התשע-עשרה הסתיימה אפוא במשבר בהנהגת היישוב כולו, שהרי משרת החכם באשי הייתה משרה ייצוגית של היישוב היהודי בארץ-ישראל. היה זה רקע לא קל למצוקה שעתידיה הייתה לפקוד את היישוב בארץ-ישראל במלחמת העולם הראשונה. ראו: י' ברנאי, 'העדה המערבית בירושלים (1830–1918)', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"א; הנ"ל, 'העדה המערבית בירושלים במאה הי"ט', י' בן-פורת, בי"צ יהושע וא' קידר (עורכים), פרקים בתולדות היישוב היהודי בירושלים, א, ירושלים תשל"ג, עמ' 129–140; י' רצהבי, 'קונטרס משפט לאלוקי יעקב', ירושלים, ב (תש"ט), עמ' קמז-קעד; א' אלמאליח, 'לתולדות המערבים בירושלים', לוח ארץ ישראל: מבחר מאמרים, ב, בעריכת א' שילר, ירושלים תש"ס, עמ' 135–170; ז' וילנאי, 'היהודים המערביים כחלוצי היישוב בארץ', אוצר יהודי ספרד, ו (תשכ"ג), עמ' 183–190; א' מורנגנטרן, משיחיות ויישוב ארץ ישראל, ירושלים תשמ"ה; הנ"ל, 'הסכם הפשרה הראשון בין הספרדים והפרושים בירושלים', הנ"ל, גאולה בדרך הטבע: תלמידי הגר"א בארץ ישראל, תק"ס-ת"ד: מחקרים ומקורות², ירושלים תשנ"ז, עמ' 250–284; הנ"ל, 'אגרות הפקידים והאמרכלים מאמשרדם וחקר היישוב היהודי בארץ ישראל', קתדרה, 27 (ניסן תשמ"ג), עמ' 85–108; י' מיכמן, 'התהוות המוסד "פקידי ואמרכלי דערי הקודש" באמשרדם', שם, עמ' 69–84; צ' קרגילה, היישוב היהודי בארץ ישראל בתקופת הכיבוש המצרי, תל-אביב תש"ם; הנ"ל, 'לתולדות ה"חכם באשי" בירושלים, זמנים, 20 (תשמ"ו), עמ' 82–89; מ' בניהו, 'חמש שנים שעשו את ירושלים לבוקה ומבוקה ומבולקה 1841–1845', אסופות, ו (תשנ"ב), עמ' 247–311; ר' שרעבי, 'התברלות עדות המזרח מהעדה הספרדית 1860–1914', פעמים, 21 (תשמ"ד), עמ' 31–49; הנ"ל, 'המאבקים על הרבנות הספרדית ונושאי המשרה, 1906–1914', קתדרה, 37 (תשרי תשמ"ו), עמ' 95–122; מ' רוזן, 'קהילת אלג'יר – מרכז לאיסוף כספי ארץ ישראל בצפון אפריקה במאה השבע-עשרה', ש' בראשר וא' ממן (עורכים), יהודי צפון אפריקה וארץ ישראל: מעלית ר' חיים בן עטר עד מינוי (1741–1981): ציונות, עלייה והתיישבות, ירושלים תשמ"א, עמ' 74–82; מ' בן-יעקב, 'עלייתם והתיישבותם של היהודים המערביים ויהודי צפון אפריקה בארץ ישראל במאה הי"ט', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ב; א' מורנגנטרן, השיבה לירושלים: חידוש היישוב היהודי בראשית המאה התשע עשרה, ירושלים תשס"ז, עמ' 325–345; Y. Charvit, *La France, l'élite rabbinique d'Algérie et la Terre Sainte au XIXème siècle: Tradition et Modernité*, Paris 2005

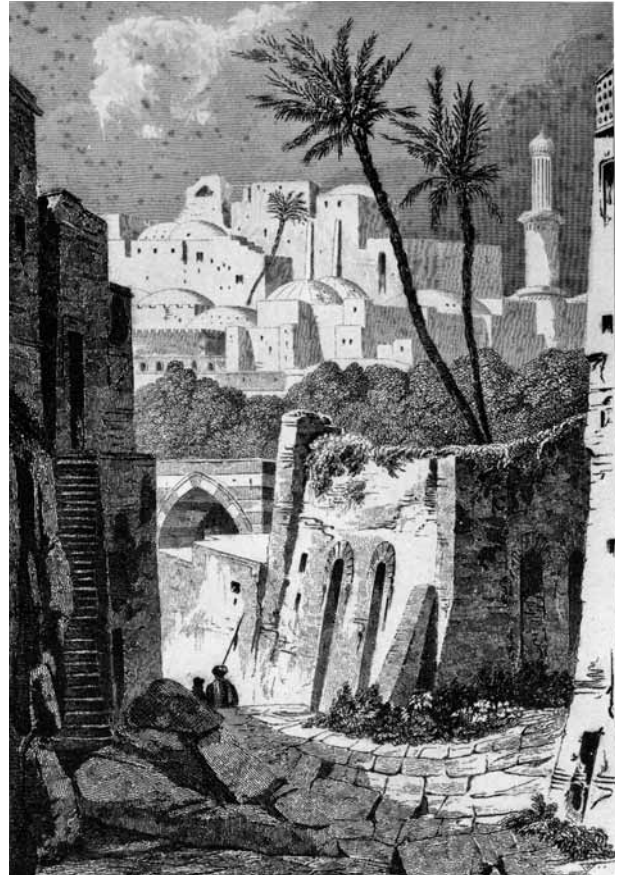
5 על פי הטיפולוגיה של אלמליח רובם היו ילידי האימפריה העות'מאנית (ירושלים, חברון, צפת, איזמיר, סלוניקי, קושטא, לאריסה-יוון) ומיעוטם ילידי צפון אפריקה. ראו: אלמליח (לעיל, הערה 1), עמ' 19.

6 Y. Charvit, *Elite Rabbinique d'Algérie et Modernisation 1750–1914*, Jérusalem 1995, pp. 42–43

ויצחק עייראש.⁷ כנראה בדרכו לארץ, בעברו בליוורנו, הציע לו גביר מקומי שהיה מתומכי ישיבת 'כנסת ישראל', ישיבה שהקים הרב חיים בן-עטר בירושלים בשנת 1742, לעמוד בראש ישיבה זו, והרב יהודה עייראש אכן מילא תפקיד זה בשלוש שנות שבתו בירושלים.⁸ עם הסתלקותו, בראש השנה 1761,⁹ אימץ הרב אברהם רפאל בן אשר את יעקב משה עייראש אל ביתו.¹⁰

משנתגדל בתורה נשלח הרב יעקב משה עייראש בשנת 1779 כשליחא דרבנן (שד"ר) למרוקו והתקבל שם בכבוד רב.¹¹ הוא נשלח פעם נוספת לקהילות מרוקו, בהמלצת רבני פאס, בשנים 1780-1783.¹² בדרכו חזרה, בשנת 1783, שב לעיר הולדתו אלג'יר. תיאור חזרתו לאלג'יר, בהקדמה לספר, ספוג נוסטלגיה והודיה לראשי הקהילה, שהכירו טובה לאביו. כדרך אחיו, שהוציאו לאור חלק מספרי אביהם,¹³ הוציא לאור את ספרי אביו 'מטה יהודה' ו'שבט יהודה' על 'שולחן ערוך', 'אורח חיים', בתמיכת רבני אלג'יר וליורנו.

בהקדמה לספר 'מטה יהודה' מופיעות הסכמותיהם של חכמי ליוורנו¹⁴ והסכמת הרב חיים יוסף דוד אזולאי (החיד"א), שזה מקרוב נתיישב בליוורנו. רבני ליוורנו

הרובע היהודי בירושלים (1830)

7 מ' ויינשטיין, 'המשבר הרוחני והחברתי בקהילת אלג'יר במאה הי"ח ובראשית המאה הי"ט', מ' אביטבול (עורך), יהדות צפון אפריקה במאות י"ט-כ', ירושלים תש"ם, עמ' 52-63. מורגנשטרן העריך שהעלייה מאלג'יריה בשנים 1830-1837 הושפעה מעמדתם של הרב יהודה עייראש ובנו יעקב משה עייראש. יש להניח שגם השד"ר מטבריה הרב יהודה עמר, שנבחר בשנת 1831 למשרת רב קהילת אלג'יר, הייתה השפעה רבה על העלייה מאלג'יריה באותן שנים. ראו: מורגנשטרן (לעיל, הערה 4), עמ' 262-269 והערה 489.

8 בניהו (לעיל, הערה 1), עמ' קג-קלא; י' ברנאי, יהודי ארץ ישראל במאה הי"ח: בחסות 'פקידי קושטא', ירושלים תשמ"ב, עמ' 233-251; א' יערי, 'אגרות שליחי ירושלים', ירושלים, ב (תש"ט), עמ' קלז-קלח.

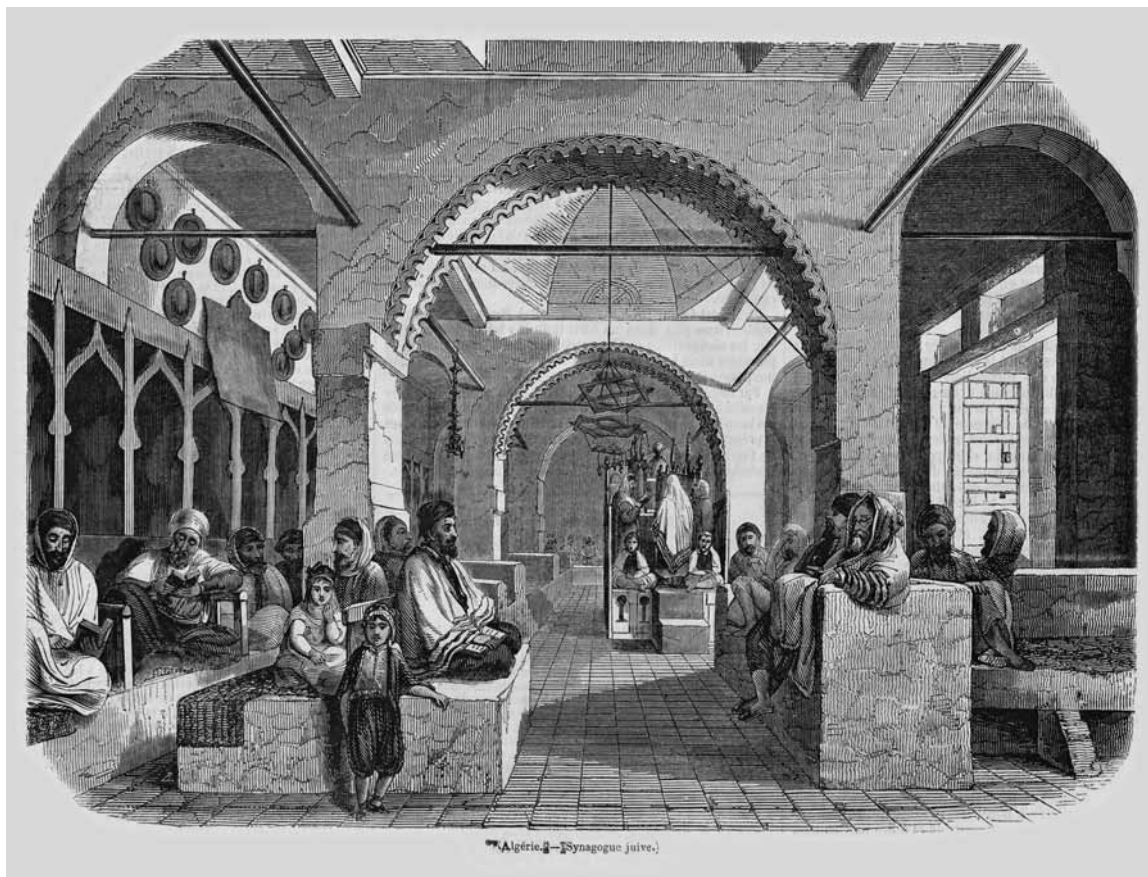
9 על פי דברי יעקב משה עייראש בהקדמה לספרו של אביו, מטה יהודה: אורח חיים, א, ליוורנו תקמ"ג, עמ' ט.

10 נבצר ממני למצוא את תאריך הולדתו של הרב יעקב משה עייראש. אולם אפשר להניח שהיה צעיר לימים כאשר נפטר אביו. המשורר והפייטן הנוער ר' דוד חסין ממקנס חיבר לכבודו פיוט והביע בו כיסופים לארץ-ישראל והערצה לשד"ר שקדושת הארץ חופפת עליו, ואף ציין את ייחוסו: 'לתורה ולתעודה אשרי מזמור לתודה, לכבוד פטדה חמורה, מבית לחם יהודה [...] הן קידשוהו שמים, חכמי ירושלים, הם לנו לעיניים, בתורה ובעבודה' (ר' דוד חסין, תהילה לדוד, קובלנקה תרצ"ה, עמ' מז).

12 'לשון לימודים', כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית Heb. 8°4159; 2063; ר' עובדיה, קהילת צפרו, ה, ירושלים תשנ"ב, עמ' 36-37.

13 הבכור, הרב יוסף עייראש, הדפיס בליוורנו את הספר 'קול יהודה'; הבן השני, הרב אברהם יעקב עייראש, פעל להרפסת הספר 'זואת ליהודה' בזולצבאך, לאחר מכן חזר לאלג'יר ונפטר שם בשנת 1792.

14 הרבנים דוד מלאך, אברהם יצחק קאשטילו ואליהו הכהן.

יהודים בשעת תפילה בבית כנסת באלג'יריה (1875)
(אוסף משפחת גרוס, תל-אביב)

הדגישו את ייחוסו של הרב יעקב משה עייאש,¹⁵ ואילו החיד"א הדגיש את קשיי שליחות ארץ-ישראל.¹⁶ חכמי אלג'יר¹⁷ ביטאו בהסכמתם לספר את חובם לגדול הפוסקים, 'גדול הדור', הרב יהודה עייאש: 'סימן יפה לבנים כשאוחזין מעשה אבותיהן [...] כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים'.¹⁸ דומה כי בואו של הרב יעקב משה עייאש לאלג'יר נתפס כעין סגירת מעגל מאז עזיבת האב והיה בכך פתח תקווה לפתרון שאלות קשות שהעסיקו את קברניטי הקהילה: 'אני בתוך הגולה כלו עיני מייחל אם בוא יבוא הגואל, בקשתיהו ולא מצאתיהו'.¹⁹

15 'הלא זה הוד והדר מעלת תהילת בן הרב המחבר שלם הוא ושלמה משנתו [...] נהיר נהוריה כשרגא [אורו כאור המנורה] מנקי הדעת שכירושלים הלא הוא החכם השלם הדיין המצויין סיני עדיף שליחא דרחמנא כבוד מורנו הרב יעקב משה עייאש' (מטה יהודה [לעיל, הערה 9], עמ' ט).

16 'צא יצא יעקב בשליחות עיר הקודש בצערייך ירושלים ת'ו [תיבנה ותיכונן] צער ברשעת הגויים' (שם, עמ' א).

17 הרבנים נהוראי אזוביב, ישועה סידון, יעקב בן-נאים, אהרון הכהן יהונתן ויוסף אזוביב.

18 מטה יהודה (לעיל, הערה 9), עמ' ב-ג. הם חתמו במילים 'נאום עמוסי התלאות' – אולי רמז למשבר החברתי והמוסרי הרחוני שפקד את קהילת אלג'יר בשלהי המאה השמונה-עשרה.

19 שם, עמ' ג-ה.

ספר
וזאת ליהודה
דלק ראשון

אשר חקר גדול בישראל ואבי התעודה .
זאת נחלת עבד ה' וזאת העבודה . וזאת
התורה אשר שם לבני ישראל בוועד
ובערה . אין וחקר הבין ופעל . ה'ה הרב
הטובה הנאון הנדול המפורסם כדורו
מופת הדור ה'ג' מ'ד'ם כמחור'ך
'הודרה עי'אש'ז' ל אשר הרביץ תורה
בישראל בשבת החכמוני עיר גדולה של
חכמים ושל סופרים ק'ק אל'נ'ר יע'א :
ובאף ישועה מוכי לבקט וזמ'ת . מנחתו ב'אש'ת קדושת
ירושלים עוק'ב וזכר וז'א מונח'ו . מ'ו . כמלכ'ס ספר'ת ס'ת
בית יהודה . לחם יהודה : בני יהודה י'
ומרעב'ת מ'זמ'ת ממנו ס'ת סכ'י ככ'ל מל'ח' לבני תל'ת ס . ס'ח'ק
רמז'ן לב'ס'ת'ך לב' לחם נדמיו סג'ר'ס . ונ'דמיו מונח'ת מוסר'ת
ר'ח'ת . י'ח'ב' ס'ת'י מ'ח'ורו ס'ר'ס'ט ע'ל ס'פ'ר'ת ונ'ס'ח'ת קוסמ'ת
ומ'ת'ר'ת'ן ע'ל ס'פ'ר'ת ס'ר'ס'ט'ס ו'ל' י' . י'
והז'ב'ת לבית דר'ס'ט'ס ק'י' ב'ת'ן מונח'ת ע'ב'ן . י'ה ר'ח'ב'ת ח'ר'ת'ה'ת'ה'ת'
אברהם נ'ר' וז'ר' ל'פ'ר'י ע'ד . מ'ק'ו'י ה'ק'ר'ש' **ירושלים**
מ'ז'ב'ת' . א'מ'י' ע'ל' וס'פ'ר'ת ונ'פ'ק' ונ'ר'ד' ס'ת'נו ס'ת'נ'נו כ'כ'ה ו' .
ה'פ'ר'ת'ה'ת'ת' ד'ס'ר'ד' ע'ל'יו ע'ד א'ש'י ח'ב'יו ל'א'ש'ו ח'ל'מ'ו'ת' לבית
ד'ר'ס'ט'ס ב'ק' ו'ז'ל'צ'ב'א'ך ס'פ'ר'ת'ה'ת' . וב'כ'ן י'ח'ו ר'ד'ת' ס'ר'ס'ט'
ו'ר'י' . ס'ת'נ'ו'ל'ט' ע'ל'ט' ד'ב'ב'ו'ע'י' כ'ר'י'ם
ג'ר'י'ה'ת'ת' כ'ן ה'א'ר' ה'צ'פ'ר' . י'ל'י'ר'י'ם ו'ל'י'ב'ו'ת' ו'ל'ר'א'ו'ת' כ'נ'ת'ן
ו'ר'ו'ש'ל'י'ם ח'ו'כ'י'ם א'מ'י'ר' :

בולצבאך
בני'ת וכד'פ'וס כ'ס'ר' . א'ר'ו'ן כ'ן ס'ט'י'ס . וס'ז'ק'ן
כ'ה'ר' מ'ש'ל'ם ו'ל'מ'ן מ'ד'נ'י'ס י'ג' .
וזאת ליהודה לפ'ק

שער הספר 'וזאת ליהודה' מאת הרב יהודה עייאש, גדול הפוסקים האלג'יראים בעת החדשה, מהדורת זולצבאך תקל"ו (1775) (ספריית די יצחק בן צבי)

הרב יעקב משה עייאש סיפר בהקדמה לספר בשבחו של אביו ותיאר את פעילותו כחינוך ובהוראת הציבור. כן שיבח את מי שסייעו בידו, את אחיו הרב אברהם עייאש ואת הרב אברהם בן אשר ורעייתו שרה, אשר כאמור אימצו אותו עם פטירת אביו: 'הוא היה לי כאב רחמן [...] וכל עוד נשמתי בי זכור ואזכרו עוד בפי מלא תהילות על כל החסד אשר עשה לנפשי ועם כל נפש בית אבי [...] ונוות בית [...] היא האישה רבת המעלות אשת חיל הרבנית שרה'. הוא הרעיף שבחים על רבני אלג'יר ועל ראשי הקהילה, סיים את הקדמתו בתשבחות והבעת תודה לקהילת ליוורנו, ראשיה וחכמיה על הסיוע הרב בהדפסת ספרו של אביו, והוסיף תודה כללית לכלל בני המערב (המגרב) שנרתמו לסייע בידו.²⁰ בהיותו באלג'יר נודע לו על פטירת אמו והוא קונן בהשתפכות הנפש על מותה.²¹

נראה שבשליחותיו השתדל הרב יעקב משה עייאש לחזק את ישיבת 'כנסת ישראל' על ידי גיוס תומכים חדשים וסידור ההקצבות של הנדיבים הקודמים מחדש. ויש להניח כי מילא לפרקי זמן קצובים את תפקיד ראש הישיבה.²²

יצירתו

כדרך שד"רים רבים נתעכב הרב יעקב משה עייאש באיטליה, לבקשת קהילות סיינה ופררה. הוא ישב בקהילות אלה עשרים שנה, שימש מורה צדק, דיין ומרביץ תורה, והטביע בהן חותם עמוק: העמיד תלמידים חשובים, שעתידים היו להימנות עם מנהיגיהן הרוחניים של קהילות שונות באיטליה, ועסק ביצירה תורנית בשדה ההלכה, בתחום התפילה והפיוט ובכלשנות עברית. ואף על פי ש'מחיבורי הרב הנזכר נשארו מעט מזער, כי שלטו במ ידי זרים',²³ ניתן לציין מגמות יצירתו התורנית ולמנות את החיבורים שנעלמו.

תלמידי הרב יעקב משה עייאש ועמיתיו באיטליה היו הרבנים יהודה חי חזקיה מלאוידה, חננאל ניפי ויעקב ישראל קרמי;²⁴ הוא עמד בקשרים עם הרבנים יצחק פינצ'י, רבה של קהילת פדובה, ועם הרב יצחק הלוי אב בית הדין של מנטובה;²⁵ וכתב הסכמה לרב יעקב פאררו לספרו 'אפי זוטרי',

20 'הן בחזרתי משליחותי אנכי בדרך נחני ה' אל ארץ מולדתי עיר המהוללה לשם ולתהילה אלגזאייר [אלג'יר] | ההדגשות שלי| עיר מלאה כל טוב [...] שמחו כל העם לקראתי באהבה [...] קול נגידים [...] הנגיד מפואר [...] הרב אברהם בושערה [...] ונוות ביתו המעטירה מלכה [...] הפקיד המפואר [...] מצורתו פרוסה על ירושלים שוקל שקלי הקודש במאזנים [...] יהודה דוראן יהל אורם [...] יחירי סגולה אשר בעיר תהילה אלגזאייר נכבדי ארץ [...] מלמדן מעלין ולא מורידן, בכל דבר שבקדושה [...] הרב יצחק דאנינו'. עוד הזכיר את הרבנים ונכבדי הקהילה באלג'יריה יוסף מיכאל שלמה הכהן בקרי, דוד אבוג'נאח, יצחק נהון, אברהם מועטי, עמרם בושערה, יוסף בלחין, דניאל הלוי ואלניסי וישראל בושמוט. ראו: שם, עמ' ח-ט.

21 'כשעלה רבי אבא ז"לה [זיכרונו לחיי העולם הבא] לשכון כבוד בארץ הקדושה ציון [ההדגשות שלי] תיבנה ותכונן לא זזה ידה מתוך ידו ואני בתוך הגולה ככי נהי בשיחי ארים על ראשי ההרים איך נפלו גיבורים [...] וסופה מוכיח אם מצוא תמצא בארץ החיים והייתה מנוחתה בתוככי ירושלים ותשכב לעפר [...] מקום המזבח [...] וכאן הבן יעשה דרך תחינה לפני שוכן מעונה תהיה נפש החסידה אדונתי אמי בצרור החיים' (שם).

22 בנייה (לעיל, הערה 1), עמ' קיב-קיג, קכט.

23 א"ל פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ג, ירושלים תרפ"ט, עמ' 189.

24 מ"ש גירונדי וח' ניפי, תולדות גדולי ישראל וגאוני איטליאה, ישראל תשכ"ח (טריאסט תרי"ג), עמ' 115.

25 הרב הלוי כתב בשנת 1786 קונטרס מיוחד ובו שאלות בעניין שמות נרדפים בלשון הקודש. ראו: פרומקין (לעיל, הערה 23).

על 'שולחן ערוך', 'אבן העזר'.²⁶ הוא חיבר ספר שו"ת גדול, 'שבוע עמי', וספר דרשות וכתב חידושים על הרמב"ם;²⁷ חיבורים אלה אבדו. בשנת 1787 הוא חיבר את ספר 'מרפא לנפש'²⁸ עבור החברה 'מרפא לנפש' בעיר פורה שדאגה לחולי הקהילה; בשנת 1790 חיבר והדפיס את הספר 'דרך חיים', ובו סדר התרת נדרים, התרת קללות וסדר התשליך על פי קונטרסי תפילות שהיו נהוגות בימים הנוראים 'כפי מנהג חסידי עיר הקודש ירושלים',²⁹ ובכך תרם ככמה מקורמיו להפצת מנהגי ארץ-ישראל בעולם היהודי; בשנת 1794 הדפיס בוונציה 'סדר תפילות להקפות שמחת תורה'.³⁰

בראשות ישיבת 'חיים וחסד' ובתפקיד הראשון לצינן

בשנת 1803 נוצרו תנאים לשיבתו המיוחלת של הרב יעקב משה עייאש לירושלים. הגביר חזקיהו מנוח חיים הציע לו לעמוד בראש ישיבה שהיה בכוונתו לייסד בירושלים, ותשובתו החיובית של הרב פתחה את העידן הארץ-ישראלי השני בחייו, שבו מונה לראשון לצינן. הקמת ישיבת 'חיים וחסד' הייתה פרי המציאות ששררה בירושלים בשלהי המאה השמונה-עשרה,³¹ יותר משהייתה אירוע אופייני

לראשית המאה התשע-עשרה. במרוצת המאה השמונה-עשרה זכתה הקהילה היהודית בירושלים לפריחה שלא הייתה כמותה בעבר. החיים היהודיים בעיר שגשגו ככל התחומים: חל גידול דמוגרפי; מספרם של עולי הרגל הגיע לשיא לתקופה העות'מאנית עד המאה התשע-עשרה; חיי הרוח ומוסדות התורה התפתחו; התרכו החכמים ולומדי התורה, ונכתבו חיבורים הלכתיים ותורניים רבים, אם כי

שער הספר 'סדר תפילות להקפות שמחת תורה' מאת הרב יעקב משה עייאש, מהדורת ונציה תקנ"ד (1794) (ספריית יד יצחק בן-צבי)

26 הרב פאדרו הרגיש בהקדמתו: 'לא אשקוט [...] לעשות זכר לרבו [...] לעיר ואם בישראל פירה כולם [...] מנכבדי התורה ככל לבכם [...] ומלכם בראשם [...] הרב הכולל איש ירושלים [...] כמוהו"ר משה יעקב עייאש הפליא חסדו עמי להיות לי לפה ולמליץ עם איתנים מוסדי ארץ' (ספר אפי זוטרי, ונציה תקמ"ז, עמ' ב).

27 פרומקין (לעיל, הערה 23).

28 מרפא לנפש, פיזה תקמ"ז.

29 מתוך ההקדמה לספר, דרך חיים, ליוורנו תק"ו, עמ' השער. הספר הודפס שנית בליוורנו בתקס"א ושלישית בוונציה בתקס"ד. הספר היה נפוץ מאוד באיטליה ובארצות המזרח, ובשנת 1820 נדפס במיוחד בעבור יהודי בוכרה. ראו: א' יערי, מחקרי ספר: פרקים בתולדות הספר העברי, ירושלים תשי"ח, עמ' 407, מס' 80 (על ההקדמה חתום הרב י"מ עייאש); עמ' 413, מס' 102 ('כפי מנהג חסידי עה"ק ירושלים [...] שהוציא לאור תעלומות הרב המובהק שליחא דרחמנא [...] הרב י"מ עייאש').

30 'תפילה לשמחת תורה שחיבר הרב הכולל שליחא דרחמנא [...] י"מ עייאש בעיר פארה לאומרה קודם הקפת שמחת תורה והיא כוללת לכל שבע ההקפות'.

31 מבחינה זו ש'ועד פקירי קושטא' עדיין היו ב'זירת המימון': בחודש טבת תקס"ד (1804) נחתם חוזה בין חזקיהו מנוח חיים מהעיר פירנצה ל'ועד פקירי קושטא' על הקמת קרן בת 18,000 גרוש, שמפרותיה תוקם בירושלים ישיבת 'חיים וחסד'. ראו: א' בן-יעקב, ירושלים בין החומות: לתולדות משפחת מיוחס, ירושלים תשל"ז, עמ' 332-334. מורגנשטרן עמד על התמונה הפיננסיים שביצע 'ועד פקירי קושטא' בעת הזאת, כאשר רבצו על יהודי ירושלים חובות כבדים. גישה זו והכרוסום שחל בקרנות שהקימו עוררו ביקורת על 'ועד פקירי קושטא' והביאו לירידם מעמדם בראשית המאה התשע-עשרה. ראו: מורגנשטרן (לעיל, הערה 4), עמ' 102-103.

בגלל היעדר בית דפוס בירושלים הם נדפסו בדפוס קושטא, ליוורנו וסלוניקי, ולפיכך לעתים קשה להבחין שאלו חיבורים ירושלמיים.³² במאה השמונה-עשרה גם הוקמו ישיבות ספרדיות רבות,³³ וכאמור ישיבת 'חיים וחסד' בראשותו של הרב עייאש יכולה להיחשב האחרונה שבהן.³⁴ אברהם משה לונץ תיאר את עלייתן של הישיבות הספרדיות במרוצת המאה השמונה-עשרה והתשע-עשרה ואת צביונן העיליתני. הוא גם עמד על נקודת התורפה שלהן – תלותן במימון של פטרון.³⁵ שלמה זלמן הבלין הוסיף כי צורת הישיבה הספרדית הייתה כעין המשך או זכר לצורת הישיבה העתיקה מרובת התפקידים, דהיינו בית ועד לחכמי הדור. החכמים נשאו ונתנו בהלכה, ביררו את השאלות שנשלחו לישיבה מרחבי התפוצה היהודית והשיבו עליהן, התקינו תקנות בכל תחומי החיים, והפעילו בישיבה בית דין גבוה (בית הדין עבר לפי סדר מחזורי בין הישיבות השונות וראשיהן).³⁶ מסגרת זו הייתה מקור סמכות לרבנים שעתידיים היו להיבחר לתפקידים רמים, כמו הראשון לציון. הקמת הישיבה הייתה תלויה במציאת חכם שהיא מסוגל לעמוד בראשה, לנהל

32 אמנם אין די ברשימת מצאי, ארוכה ככל שתהיה, כדי לקבוע מה הייתה רמתם התורנית של חיבורים אלו ומהי תרומתם לספרות ההלכתית, הדרשנית, הקבלית וכיוצא באלה, אולם יש בידנינו לעמוד על תיססה רוחנית ועל יצירה שלא תסולא בפז. ראו: י' בן-צבי, ארץ ישראל ויישובה בימי השלטון העות'מאני, ירושלים תשכ"ג, עמ' 264-280; א' מורגנשטרן, מיסטיקה ומשיחיות: מעליית הרמח"ל עד הגאון מווילנא, ירושלים תשנ"ט, עמ' 37-118; G. Nahon, 'L'Autel de l'imprimerie: l'Approbation rabbinique du livre à Jérusalem au XVIIIème siècle', *Ecole Pratique des Hautes Etudes: Section des sciences religieuses, Annuaire*, 107 (1998-1999), pp. 17-30

33 ברנאי מנה תשע-עשרה ישיבות, ונהוג מונה עשרים ושבע, ובהן: ישיבת 'ר' אברהם רוויגו' (1702), 'מדרש החסידים – בית אל' (1737), 'נוה שלום – ברית אברהם' (1738), 'פאר ענווים' (1741), 'חברים מקשיבים' (1740), 'כנסת ישראל' (1742), 'בית אברהם' (1747), 'חסד לאברהם ובנין שלמה' (1748), 'גדולת מרדכי טאלוק' (1750), 'דמשק אליעזר' (1758), 'מגן דוד' (1780), 'ישיבה של אשכנזים' (1781), 'מרפא לנפש' (1797), 'מקור ברוך', 'זרע יצחק', 'בית גדליה', 'בית אהרון', 'בני משה', 'אברהם מיוחס', 'אור זרוע לצדיק'. ראו: בן-יעקב (לעיל, הערה 31), עמ' 61-66; ברנאי (לעיל, הערה 8), עמ' 250-233; G. Nahon, 'Yeshivot hiérosolymites du XVIIIème siècle', G. Dahan (ed.), *Les Juifs au regard de l'histoire: Mélanges en l'honneur de Bernhard Blumenkranz*, Paris 1985, pp. 301-318; idem, 'Yeshivot hiérosolymites du XVIIIème siècle', idem, *Métropoles et Périphéries Sefarade d'Occident: Kairouan, Amsterdam, Bayonne, Bordeaux, Jérusalem*, Paris 1993, pp. 419-436; J. Barnai, *The Jews in the Eighteenth Century under the Patronage of the Istanbul Committee of Officials for Palestine*, Tuscaloosa 1992

34 מ' ויינשטיין, 'על חיי הרוח והחברה בירושלים במאה ה"ח', בן-פורת, יהושע וקידר (לעיל, הערה 4), עמ' 178-188; ר' שלמה חזן, המעלות לשלמה, נא אמון תרנ"ט, עמ' 102-104.

35 'הישיבות של הספרדים אינן כהישיבות הנהוגות בערי אירופה הנוערות להגדיל את ידיעות תורה בין בחורים ועולי ימים כי אם להיפך, הישיבות נועדו רק לחכמים נודעים בשם אשר יבואו ללמוד בה כל היום או חלק ממנו. ובעד זה יקבלו סכום קצוב שנה שנה ממיסד הישיבה. רק לרגלם ישבו מספר בחורים השוקדים על לימוד התורה. והישיבות האלה הן רק מסדרים להחזקת החכמים. מייסדי הישיבות האלו יקדישו על הרוב בחייהם סכום קצוב אשר פירותיו יהיו להספקת החכמים הלומדים בהישיבה ויש אשר ישלחו קצבת הספקת החכמים שנה שנה להחכם העומד בראשה. ולכן יש ישיבה שהכנסתה מרובה וישיבה שהכנסתה מועטת וכמובן שהעשיר שהקדיש סך גדול להחזקת ישיבתו יבחר לו את החכמים היותר נודעים והיותר מצוינים [...] ומספר הישיבות הלך הלוך ורב, כי כל שר"ר השתדל בהיותו בחוץ לארץ למצוא עשיר אשר יכונן על שמו של העשיר ישיבה בירושלים למען ימנה גם הוא בין לומדיה. אך רבים מהישיבות נתבטלו במשך הזמן, כי העשירים שלא הניחו קרן קיים להחזקת הישיבה, רק שלחו הספקת החכמים שנה שנה כאשר הלכו הם לעולמם לא חפצו או לא יכלו בנייהם להחזיק בהישיבה שיסרו אבותיהם' (א"מ לונץ, 'היהודים בארץ הצבי', ירושלים, ה'תרס"א, עמ' 192-193, הערה 2).

36 ש"ז הבלין, 'לתולדות ישיבות ירושלים וחכמיה בשלהי המאה ה"ז וראשית המאה ה"ח', שלם, ב (תשל"א), עמ' 113-192; פב"צ גרייבסקי, 'הישיבות העתיקות בירושלים לעדת אחינו הספרדים יצ"ו', ה'נל', זיכרון לחובביים הראשונים, ב, ירושלים תשנ"ג (ירושלים תרפ"ז-תרפ"ט), עמ' 63-65.

אותה וללמד בה; דומה כי הישיבות הוקמו והתפתחו בשל מספרם הגדול של תלמידי החכמים בירושלים – הן הוקמו למענם ולא מתוך צורך ללמד תלמידים צעירים. צביון זה משותף היה לכל הישיבות, אולם לכל ישיבה וישיבה היה ייחוד משלה והיא התאפיינה בדגשים משלה, בשיטת הלימוד בה ובתוכן הלימוד במסגרתה.³⁷

על סדרי ישיבת 'חיים וחסד' ותקנותיה אנו לומדים ממספר מסמכים ותעודות.³⁸ בין היתר נשתמרו תקציב שנתי מפורט³⁹ ותקנון הישיבה, שהסדיר את סדרי הלימוד בה, ושמאיר את אופייה ואת הדגשים שנקבעו בה.⁴⁰ ספק רב אם הישיבה החזיקה מעמד לאחר פטירת הרב עייאש, ונראה שנסגרה בשנת 1817 מחוסר אמצעים.

חיבוריו הגדולים של הרב עייאש אברו כאמור, והתקנות והפסקים המעטים שנשתמרו מימי כהונתו כאב בית הדין וראשון לציון מגלים אך טפח מאישיותו כראש הרבנים וכפוסק, וניכרת בהם מעורבותו הציבורית בחיי היום יום הירושלמיים.⁴¹

37 ישיבת 'פררה', הוותיקה מכולן, חולקה לשני מדרשים: במדרש הגדול למד ראש הישיבה עם ארבעה חכמים וארבעה בעלי תורה, והלימוד בו היה מעמיק, ובמדרש הקטן למד חכם אחד עם תלמידים מתחילים; ברבות השנים הוקם בישיבה מדרש חדש, ששעריו היו פתוחים לתלמידים צעירים הרוצים ללמוד תורה. בישיבת 'כנסת ישראל', מייסודו של הרב בן-עטר, למדו גמרא על פי הרמב"ם, מתוך כוונה ליצור פירוש שלם לגמרא על פי הרמב"ם. בישיבה זו הדגישו את הלימוד בעל-פה, כפי שהיה מקובל בצפון אפריקה – הקהילות היהודיות שם היו מרוחקות זו מזו, והיה מחסור גדול בספרים, ולכן הוצרכו להרבות בלימוד בעל-פה כדי שגם מורה הוראה אשר אין בידו די ספרים יוכל לפסוק הלכה. בישיבת המקובלים 'בית אל', מייסודו של הרב גדליה חיון, הקרויה גם 'מדרש חסידים', למדו לבד מגמרא ומשנה בעיקר את ספר ה'זוהר' ותורת הסוד. ראו: ויינשטיין (לעיל, הערה 34), עמ' 181-185.

38 מ' רבינוביץ, 'ייסוד ישיבת "חיים וחסד"', מזרח ומערב, ב (תרפ"ט), עמ' 317-325; בן-יעקב (לעיל, הערה 31), עמ' 63.

39 הוצאות הישיבה כללו הוצאות משרדיות, דמי שכירת החצר ושכר הסופר, מנהל החשבונות, השומר ושומר הספרים, שעליו הוטלה גם האחריות לכתוב בפנקס הישיבה את הדרשות וחיידושי התורה וההלכה של ראש הישיבה ותלמידי החכמים בה.

40 בימי ראשון, שני ושלישי לימוד הגמרא בסדר קודשים עם רש"י ותוספות בעיון וסברה; בימי רביעי וחמישי לימוד משניות עם ביאור הרב עובדיה מברטנורא וביאור 'תוספות יום טוב', או ביאור 'שולחן ערוך', פירוש 'בית יוסף' ('אורח חיים' או 'יורה דעה'); בכל ליל שישי לימוד פרשת השבוע בתוספת פירוש רש"י והרא"ם (הרב אליהו מזרחי); בימי שבת לימוד ה'זוהר', ותלמידי החכמים חויבו לשאת דרשות, 'זאפילו מי שאינו רגיל לדרוש ירגיל עצמו'. מרכיב ייחודי זה מבהיר את המגמה של הישיבה להכשיר תלמידי חכמים לתפקידים ציבוריים. התקנון מבהיר גם את המבנה ההיררכי של הישיבה: עשרה תלמידי חכמים יסורו למשמעת ראש הישיבה – על פי דרישת מייסד הישיבה – ואליהם יוכלו להצטרף ללימודים בישיבה שלושה בעלי בתים. כדי לשמור על מבנה זה נקבעו בתקנון כללים ברורים: 'אם [...] איזה תלמיד חכם [...] יצטרך לצאת לחוץ לארץ בשליחות כוללות עיר הקודש ירושלים [...] חייב להניח תלמיד חכם אחר במקומו ראוי על פי רצון ובחירת מעלת הראש'; אם עוזב תלמיד חכם את הישיבה מסיבות אישיות 'יכנס התלמיד חכם שהוא כבר כתוב ורשום בסדר אחריו וכן כל התלמידי חכמים הסדורים אחריו המה יעלו במדרגתו'. אם התלמיד שב בתוך חמש שנים, שב למקומו, ואם לאו, מאבד מקומו; מייסד הישיבה דאג שהישיבה תהיה נתונה למרותו המוחלטת ודרש כי 'על כל תלמיד חכם [...] בני הישיבה [...] שיהיו כולם נאמנים לדברי מעלת ראש הישיבה'; ראש הישיבה, הרב יעקב משה עייאש, אישר את התקנון וחתם בסופו: 'פקודי ה' ישרים יחד עם בני ציון היקרים בעלותי ההרה מכוון הר ציון [...] ירושלים'.

41 בית דינו של הרב יעקב משה עייאש בימי כהונתו כראשון לציון היה מורכב מהרבנים יקיר מורדכי גירון, שלמה יצחק מיוחס, שמואל הלוי, זכריה זאמיר, יום טוב דאנון, יוסף יחיאל טאראנאן, יהודה עזיאל, יעקב קוראל. שמויתיהם מופיעים בהסכמת הרבנים הגדולים 'רבי עיר הקודש ירושלים' לספרו של הרב יעקב פייתוסי 'מזבח כפרה', שנדפס בליוורנו תקס"ו. הם חתמו את הסכמתם על הספר הזה, הן במסכתות מנחות, זבחים, בכורות וחולין, במילים אלה: 'ועתה שלח [...] את מקנך והם עמך ונחלתך באתר שמפורזין כנס יצאו קבוצין בנים לגבולם ורוח לבית ישראל אשר גמלם נכון יהיה הר בית ה' בראש ההרים עד תאוות גבעות עולם'. ראו על אודות מעורבותו של הרב עייאש בעניין

בחינה מחודשת של תולדות ירושלים באספקלריית הכהונה של הראשון לציון הרב יעקב משה עייאש (1806–1817)

ייחוסו של הרב יעקב משה עייאש, למדנותו ויצירתו התורנית, כישוריו לפעילות ציבורית שבאו לידי ביטוי בשליחותיו כשד"ר בצפון אפריקה ובאיטליה וכן בכהונתו הזמנית כראש ישיבת 'כנסת ישראל', יכולתו לקנות את אמונו של נכבד יהודי שייסד ישיבה בירושלים והפקיד בידיו את ראשות הישיבה 'חיים וחסד', ולבסוף צבירת כוח ציבורי-תורני בראשות הישיבה – כל אלה עשויים להסביר את הבחירה בו לראשון לציון. אולם דומה כי נוסף על התכונות והתחנות האלה, האופייניות למסלול המוביל אל התפקיד הרם – ציוני דרך וצירופי נסיבות פוליטיות וחברתיות סייעו בידי הרב עייאש להעפיל מעלה, ואף יש בהם כדי להאיר באור חדש את ראשית המאה התשע-עשרה בתולדות הקהילה היהודית בירושלים.

התואר ראשון לציון ותיארוכו

יעקב ברנאי גולל את השתלשלות מסכת התארים מרב כולל לראשון לציון מן המאה השש-עשרה עד המאה התשע-עשרה, וחשף לדבריו רומנטיקה ואנכרוניזם בדבריהם של מלומדים ו'חוקרים' מוקדמים באשר לתואר ולמינוי של הראשון לציון.⁴² לדידו מוסד הרבנות הכוללת היה מעין רבנות ראשית של עיר. היה זה אחד מתפקידי ההנהגה החשובים בקהילות ישראל באימפריה העות'מאנית בכלל ובארץ-ישראל בפרט, והוא היה היסוד למשרה הרמה של הראשון לציון.

מראשית המאה השש-עשרה ואילך לא התערב השלטון בבחירת הרבנים הכוללים בקהילות, והדבר היה מסור לידי כל קהילה וקהילה. השלטון עדיין לא הכיר בסמכות יהודית שלטונית או רוחנית מרכזית באימפריה העות'מאנית, וכל קהילה ארגנה את הנהגתה ובחרה את רבניה כרצונה. כך היה בארץ-ישראל בכלל ובירושלים בפרט. לעומת זאת הכירו השליטים בכוחו ובסמכותו של הרב בחיי הקהילה גופא, ונעזרו בלחץ שהפעילו עליו כדי לגבות מן הקהילה את הג'זיה, מס הגולגולת. מכיוון שכוחו וסמכותו של הרב הכולל בירושלים לא ינקו מכוח השלטון החיצוני, מסתבר שהם היו תלויים בהסכמה הכללית וביחסיו עם הקהילה והנהגתה וגם במעמדו הרוחני. לעתים אישיותו התורנית ומנהיגותו התקיפה האפילו על היעדר הגיבוי השלטוני, ולעתים חוסר הגושפנקה הממשלתית אך החריף את מגבלות תפקודו וצמצום סמכויותיו, שממילא נבעו מתלותו ב'ועד פקיד קושטא', שניהלו את ענייניה הפנימיים של העדה ופיקחו עליהם עד שלהי המאה השמונה-עשרה. לרב הכולל של ירושלים לא היו שום סמכויות על קהילות אחרות בארץ-ישראל ובוודאי לא מחוצה לה.⁴³ יתר על כן,

ישיבת 'ג'יליבי יצחק יאני' בירושלים בשנת 1810 ואיגרת השליחות שכתב לשד"ר הירושלמי ר' שמואל הלוי (ח) באייר תקע"ח (1818): בן-יעקב (לעיל, הערה 31), עמ' 336–337, 391–393.

42 י' ברנאי, 'מעמדה של "הרבנות הכוללת" בירושלים בתקופה העות'מאנית', קתדרה, 13 (תשרי תש"ם), עמ' 47–69; י' הקר, "הרבנות הראשית" באימפריה העות'מאנית במאות הט"ו–ט"ז, ציון, מט (תשמ"ד), עמ' 225–255.

43 דרך משל הסביר ברנאי (שם) כי בפולמוס על הסמיכה במאה השש-עשרה, פולמוס שהתנהל בין חכמי צפת, ובראשם הרב בירב, שביקש לחדש את הסנהדרין ואת הסמיכה בצפת, לבין רבני ירושלים, ובראשם הרב לוי בן חביב (רלב"ח), שתבע את כבודה של ירושלים, שבה פעלה סנהדרין בימי קדם, אמנם הכריעו חכמי ירושלים את הכף, אבל לא מתוך

בקהילות חוץ לארץ לא היה לרבה של ירושלים מעמד רשמי, אמנם נשלחו שאלות בענייני הלכה אל כמה מהבולטים שברבני העיר, אך זאת על בסיס היכרות אישית וגדלותם בתורה ולא עקב תפקידם. לשיטתם של לונץ, אריה ליב פרומקין, משה דוד גאון ואברהם אלמליח, משרת הראשון לציון קרמה עור וגידים במאה השבע-עשרה, ולא הייתה ממוקדת דווקא בירושלים.⁴⁴ לדבריהם הרב משה גלנטי (המג"ן) היה הראשון שהוכתר בתואר ראשון לציון (1665-1679), תואר זה הוענק לרב הספרדי בארץ-ישראל שמקום מושבו בירושלים, ומדובר היה ברבנות הראשית לארץ-ישראל. לא כן סבר ברנאי. הוא בא לסתור את ההנחות האנכרוניסטיות לדבריו ולהציג תמונה ראלית יותר באשר לסמכויותיו של הראשון לציון, שלדעתו לא היו רחבות – לא בפועל ולא באופן רשמי – מאלו של הרב הכולל. הוא הניח שהחוקרים שקדמו לו ניסו להקדים ככל האפשר את התואר, בשל המשמעות הרחבה שיש לו בתקופתנו ועקב המשמעות הסמלית וההילה הכרוכות בו, שכן כיום המונח ציון מכון לארץ-ישראל כולה, ואולם במתכונתו הראשונה כוון לירושלים בלבד.

ברנאי טען כי מתן התואר החל בראשית המאה התשע-עשרה, ולא במאה השבע-עשרה, וכי הדבר נבע מהשינויים שהחלו להסתמן בקהילת ירושלים ומחוצה לה: לדעתו ייתכן שלגידול יישוב הפרושים האשכנזים ולראשית התארגנותם העצמאית היה קשר למתן התואר – שנועד להעניק גושפנקה חזקה יותר לרב הספרדי של ירושלים, רב העדה, שהחלו להתגלות בה הסדקים הראשונים; ייתכן כי מתן התואר היה קשור גם בהקמת ארגון 'הפקידים והאמרכלים' באמסטרדם ובכבוד שהעניקו לרב הספרדי של ירושלים; וייתכן גם שראשית חדירת המיסיון הבריטי והמעורבות האירופית בירושלים היא שהניעה לתת תואר לרב העיר, בדומה לראשי הדתות הנוצריות. אבל עדיין לא היה בכך כדי להרחיב את סמכויותיו של הרב אלא רק לחזק את מעמדו ויוקרתו. הרחבת סמכויות של ממש הייתה לדברי ברנאי רק עם כינון משרת החכם באשי החל משנת 1841.

דומני כי ברנאי היה נחרץ מדי בקביעתו זו,⁴⁵ אולם אם אכן הצדק עמו והתואר ראשון לציון הוענק בראשונה בתחילת המאה התשע-עשרה דווקא, על מנת לתת תוקף וגושפנקה חזקים יותר לרב

עליונות פורמלית של ירושלים. הוא ציין גם כי בסוף המאה השמונה-עשרה הייתה לרבה של ירושלים השפעה מסוימת על קהילת חברון הסמוכה, אולם דומה כי הדבר נבע ממצבה הקשה של הקהילה הקטנה בחברון, מקרבתה לירושלים ומכפיפותה אליה בשל היותן באותו מחוז עות'מאני – ושוב לא מתוך עליונות פורמלית של ירושלים.

44 א"מ לונץ, "החכם באשי" בתוגרמה, ירושלים, ד' (תרנ"ב), עמ' 188-202; פרומקין (לעיל, הערה 23), ב, עמ' 57-58; מ"ד גאון, 'לתולדות התואר ראשון לציון', מזרח ומערב, ב (תרפ"ט), עמ' 29-36; אלמליח (לעיל, הערה 1).

45 אלמליח אכן לקה באנכרוניזם, במיוחד באשר להחלתו של התואר ראשון לציון על כל הארץ – הוא כנראה גזר בעניין זה גזרה שווה להחלת התואר לאחר מלחמת העולם הראשונה – אך אין בכך כדי לאחר את עצם הענקת התואר הזה מהמאה השבע-עשרה למאה התשע-עשרה. אי אפשר להתעלם מדברי גאון שהתואר ראשון לציון לא היה תואר רשמי שהוענק אך ורק לראש הרבנים בארץ-ישראל, אלא אחד מהתארים הרבים שבהם נתעטרו גדולי תורה (כגון ראש בית דין, הרב המופלא, ריש מתא וראש קהילה בעיר), ריש מתיבתא וראש ישיבה, חסידא קדישא ופרישא וחסיד קרוש ופרוש, צדיק יסוד עולם, הנשר הגדול). גאון הסביר, בהסתמך על הרב חנוך חסון מחברון, כי התואר ראשון לציון היה מוענק לרבנים הראשיים הספרדים. אלא שמפני ריבוי התארים השונים ועל מנת למנוע מחלוקת הוסכם כי ראש הרבנים הוא לבדו יכונה בתואר רם זה, ולפיכך תואר זה נתקבל עם השנים כתואר המשמעותי ביותר בהיררכייה הרבנית בארץ-ישראל. לא ברור מתי החלה מסורת זו, אבל לא מן הנמנע כי הדבר החל במאה השבע-עשרה. ראו: גאון (שם). ועם זאת אף שהמסורת בדבר קדמות התואר ראשון לציון מושרשת עמוקות בהיסטוריוגרפיה, טרם נמצאו בכתובים ראיות לאששה.

הספרדי בירושלים, הרי יש מתאם וחפיפה בין תקופה זו לבין הכהונה של הרב עייאש. טענתו של ברנאי מעניקה משנה חשיבות לדמותו של הרב עייאש הלוחה בערפל, שכן אם היה הראשון שקיבל את התואר ראשון לציון, הרי כהונתו הייתה ציון דרך חשוב בתולדות תואר זה ובתולדות הרבנות הראשית.⁴⁶

מקומו של הרב אברהם רפאל בן אשר בביוגרפיה של הרב יעקב משה עייאש

דמותו של הרב אברהם רפאל בן אשר עשויה לשפוך אור על שנות עיצובו של הרב יעקב משה עייאש, עד יציאתו לשליחותיו הראשונות, בשנת 1779, שכן כאמור עם פטירת אביו, בשנת 1761, אימץ אותו הרב בן אשר. הרב בן אשר, שהתפרסם כאיש חסד,⁴⁷ היה דמות מפתח בירושלים במאה השמונה-עשרה. הוא בלט בתפקידיו הרמים – כראש ישיבת 'פאר ענווים' בירושלים,⁴⁸ כשר"ר ירושלים, אל מול 'ועד פקדי קושטא', בימי משא ומתן הרה גורל עם השלטונות⁴⁹ ובהדדינות על מפתח החלוקה בארץ-ישראל,⁵⁰ ולבסוף כראשון לציון בירושלים (1771–1772).⁵¹ סביר להניח שבעשר שנות שהייתו בבית בן אשר הושפע הרב יעקב משה עייאש לא מעט ממאמצו-מיטיבו ואף הכיר את העילית הרבנית הספרדית הירושלמית והתערה בקרבה.⁵² תקופה זו הייתה מקור השראה לפועלו הציבורי העתידי, והתקבלותו בקרב העילית הספרדית הירושלמית עתידה הייתה לעמוד לו ברבות השנים.

46 ' ברנאי, 'הנהגת הקהילה היהודית בירושלים', שלם, א (תשל"ד), עמ' 271–315 וראו שם במיוחד הערה 134 בעמ' 297–298; א' כהן, 'יהודים בבית המשפט המוסלמי: חברה כלכלה וארגון קהילתי בירושלים העות'מאנית: המאה התשע-עשרה, ירושלים תשס"ג, עמ' 9–10.

47 הוא היה מפורסם באימוץ יתומים בירושלים. החיד"א אמר בהספד שנשא עליו בחברון ב"ח באב תקל"ב: 'אחד מן הרמתיים ובעל כנפיים, רב נהוראי, סבא דמשפטים, הרב המובהק, תהלתו בקהל חסידים [...] רב גידל יתמי דיתמי מפתו יאכלו ומכוסו לחמו ניתן' (מ' בניהו, רבי חיים יוסף דוד אזולאי, א: תולדות חייו, ירושלים תשי"ט, עמ' שנב-שנג).

48 ברנאי (לעיל, הערה 8), עמ' 236; הנ"ל (לעיל, הערה 46), עמ' 297–302.

49 בשנת 1741 נשלח יחד עם הרב יצחק זרחיה אזולאי לקושטא להניא את השלטונות מלגרש יהודים מירושלים בשל ריבוי האוכלוסייה היהודית בעיר. על היהודים אף הוטל איסור לקנות מזון בטענה כי בשל ריבויים 'נכרת אוכל מפי הערבים'. כדי למנוע גירוש נאלצו היהודים לשלם שוחד כבד. ראו: ברנאי (לעיל, הערה 8), עמ' 12; א' יערי, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 5, 224, 381, 389–392, 405–407; מ"ד גאון, יהודי המזרח בארץ ישראל, ב, ירושלים תרצ"ח, עמ' 125–126.

50 הכסף שנגבה בחוץ לארץ חולק בין קהילות ארץ-ישראל על פי מפתח מסוים, ומפתח זה שונה מדי פעם בהתאם לנסיבות המשתנות בארץ. במאה השש-עשרה חולקו כספי ארץ-ישראל לעשרים וארבעה חלקים (לחברון ניתנו שלושה חלקים, לצפת עשרה, לירושלים שבעה, ולטבריה ארבעה); לאחר חורבן טבריה באמצע המאה השבע-עשרה שונה המפתח לטובת ירושלים (לירושלים ניתנו שנים-עשר חלקים, לצפת שמונה, ולחברון ארבעה); עם חידוש יישובה של טבריה בשנת 1740 הוגדל המפתח לעשרים ושמונה חלקים (לירושלים אחד-עשר, לחברון שישה, לצפת שבעה, ולטבריה ארבעה). על אף ההסכמים התעוררו חיכוכים בין שד"רי הערים השונות. בשנת 1742 קבל 'ועד פקדי קושטא' על התחרות בין שד"רי צפת וירושלים בערי תורכיה, הבלקן ואירופה. בשנת 1744 התלונן הרב אברהם רפאל בן אשר לפני 'ועד פקדי קושטא' כי המפתח בין ירושלים, חברון וצפת איננו נשמר בכמה קהילות באירופה. בעקבות תלונתו זו ותלונה נוספת שלו הושב המפתח המוסכם על כנו. ראו: ברנאי (לעיל, הערה 8), עמ' 121–123; אלמליח (לעיל, הערה 1), עמ' 95–97.

51 בניהו (לעיל, הערה 47), עמ' שמח.

52 אני נוקט זהירות ביחס ללשון זו ואף ביחס לקיומה של עילית מעין זו, שכן בשנים אלו רק הנצו ניצני היווצרותה לקראת שנות הארבעים של המאה התשע-עשרה.

לכירור התודעה הקהילתית והסולידריות של יוצאי צפון אפריקה בירושלים בראשית המאה התשע-עשרה

כבר בעקבות גזרות קנ"א (1391) נכנסו יהדות צפון אפריקה בכלל ויהדות אלג'יריה בפרט למעגל הפזורה הספרדית. אולם עם כל היותה חלק מן הפסיפס הספרדי נתייחדה יהדות צפון אפריקה במאפייניה הייחודיים. מכאן ואילך הייתה נתונה תמיד בתהליך דיאלקטי בין שני קטבים – ייחוסה לעדה הספרדית מחד גיסא וייחודה ביחס לעדה הספרדית מאידך גיסא.⁵³

למן גירוש ספרד, בשנת 1492, התגבשה בארץ-ישראל העדה הספרדית, ועיקר אנשיה היו מגורשי ספרד וצאצאיהם. במרוצת הזמן נתחזקה העדה הספרדית לפרקים על ידי עליית יהודים יוצאי ספרד מארצות הים התיכון והאימפריה העות'מאנית. כמו כן נסתפחו אליה צאצאי היהודים הוותיקים שבארץ-ישראל, המוסת'רעבים, ויוצאי ארצות האסלאם, הם יהודי המזרח, שעלו במרוצת הדורות. עד שלהי המאה התשע-עשרה הייתה העדה הספרדית רוב בניינו של היישוב היהודי בארץ-ישראל. אמנם מאמצע המאה התשע-עשרה חל גידול משמעותי במספר בני העדה האשכנזית בארץ, עד שהיו לרוב בשלהי אותה מאה, אך רק העדה הספרדית, שמרבית בניה היו נתינים תורכיים (רעאייא), הוכרה על ידי השלטונות העות'מאניים כעדה יהודית דתית אוטונומית (מיל'ת), והנהגתה, דהיינו העילית הרבנית הספרדית, נחשבה המייצגת הבלעדית של יהודי ארץ-ישראל.

מן המאה התשיעית עד המאה האחת-עשרה היו קשרי גומלין בין קהילות יהודיות במגרב לחכמי ארץ-ישראל בכלל וירושלים בפרט, ובארץ-ישראל הייתה קהילה של יוצאי המגרב בעלת תודעה קהילתית.⁵⁴ קהילה מגרבית בעלת תודעה קהילתית וסולידריות התקיימה בירושלים ברציפות עד המאה התשע-עשרה.⁵⁵ השאלה העומדת לכירור כאן היא באיזו מידה היה מינויו של הרב יעקב משה עייאש לראשון לציון תולדה של משחקי כוחות וצירופי נסיבות בצירור יוצאי המגרב.

53 ש' בראשור ומ' אביטבול, 'תולדות היהודים בצפון אפריקה', ש' אטינגר (עורך), תולדות היהודים בארצות האסלאם, ב' ירושלים תשמ"ו, עמ' 301-468; מ' אביטבול, 'יהדות צפון אפריקה אחרי גירוש ספרד', מ' ירון ואחרים (עורכים), גירוש ספרד 1492, ב: הפזורה הספרדית אחרי הגירוש, ירושלים תשנ"ג, עמ' 26-29; מ' ויינשטיין, 'הקהילות היהודיות באלג'יריה בין השנים 1300-1830', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשל"ה; Y. Charvit, *Le Judaïsme Algérien: Réflexions*, Jérusalem 2001

54 מ' בן-ששון, 'בני המגרב וקשריהם לארץ ישראל במאות ט'-י"א', שלם, ה (תשמ"ז), עמ' 31-82.

55 א' דוד, 'הקשרים בין יהודי צפון-אפריקה לארץ ישראל במאות הט"ו והט"ז', פעמים, 24 (תשמ"ה), עמ' 74-86; ה' טולדנו, 'יהדות מרוקו ויישוב ארץ ישראל. תולדות העליות השונות של יהודי מרוקו מהמאה הט"ו ועד ראשית המאה הכ"ו', מ' זהרי ואחרים (עורכים), הגות עברית בארצות האסלאם, ירושלים תשמ"ב, עמ' 229-252; י' הקר, 'יהודים מגרביים במצרים ובירושלים בסוף התקופה הממלוכית', ד' בויארין ואחרים (עורכים), עטרה לחיים: מחקרים בספרות התלמודית והרבנית לכבוד פרופ' חיים זלמן דימיטרובסקי, ירושלים תש"ס, עמ' 573-591; מ' רוזן, 'הקהילה היהודית בירושלים במאה הי"ז, תל-אביב תשמ"ה, עמ' 94-99; ברנאי (לעיל, הערה 8); הנ"ל, מאמרו של העדה המערבית (לעיל, הערה 4); הנ"ל, 'יהדות ספרד לאחר הגירוש: יהודי ספרד בצפון אפריקה', ח' בינארט (עורך), מורשת ספרד, ירושלים תשנ"ד, עמ' 428-430; בן-יעקב (לעיל, הערה 4); א' בשן, 'הקשרים המסורתיים בין יהדות המזרח ליישוב היהודי בארץ ישראל', פעמים, 1 (תשל"ט), עמ' 15-22; הנ"ל, 'זיקתם של יהודי המגרב לארץ ישראל והתקווה המשיחית בכתבי הנוצרים בין המאות הי"ז-כ', בר-אילן, יד-טו (תשל"ז), עמ' 160-175; מ' איש שלום, 'בצילן של מלכויות, תל-אביב תשל"ה, עמ' 132-190; רוזן (לעיל, הערה 4); וילנאי (לעיל, הערה 4); א' חזן, 'שלוחי ארץ ישראל בפיוט של צפון אפריקה', פעמים, 24 (תשמ"ה), עמ' 99-116; הנ"ל, 'נוכחות ארץ ישראל בפיוט של יהודי צפון אפריקה', קתדרה, 34 (טבת תשמ"ה), עמ' 37-54; א' מורגנשטרן, 'יהדות הגולה והכמיהה לציון', תכלת, 12 (אביב תשס"ב), עמ' 51-100; שרביט (לעיל, הערה 6), עמ' 102-114.

ישיבת 'כנסת ישראל', שהקים כאמור הרב חיים בן-עטר בשנת 1742, הייתה מאמצע המאה השמונה-עשרה מוקד מגרבי בירושלים.⁵⁶ למשפחת עייאש היו יחסי גומלין ממושכים עם הרב בן-עטר. בדרכו ארצה עבר הרב בן-עטר באלג'יר, נפגש שם עם הרב יהודה עייאש, וקיבל ממנו

מצבת קברו של הרב חיים בן עטר בבית הקברות בהר הזיתים בירושלים

הסכמה לספרו 'פרי תואר', שהוא ביאור על 'שולחן ערוך', 'יורה דעה'.⁵⁷ משפחת עייאש המשיכה לקיים את הישיבה ולתמוך בה ברציפות עד העשור הראשון של המאה התשע-עשרה. הרב יהודה עייאש היה כאמור ראש הישיבה עם בואו ירושלימה ועד פטירתו. בנו כיהן אחריו במשרה רמה זו והוסיף לתמוך בישיבה בהיותו ראשון לציון, ובנו שלו, הרב חיים יהודה עייאש, נשלח לאיטליה בשליחות הישיבה.⁵⁸ אף ישיבת 'כנסת ישראל' המשיכה להיות אחת הישיבות המובילות גם במאה התשע-עשרה, ספק אם אפשר להגדירה מבצר מגרבי או מעוז צפון אפריקאי בירושלים בסוף המאה השמונה-עשרה ובראשית המאה התשע-עשרה. בקהילה המגרבית היו רק כמה עשרות יהודים – מתוך כ-2,000 יהודי ירושלים⁵⁹ – ולפיכך ספק אם היה גורם מגרבי בעל משקל של ממש בקהילה הירושלמית בראשית המאה התשע-עשרה, וספק אם הרב יעקב משה עייאש נחשב מנהיגה של קהילה מגרבית בירושלים. ספק גם אם בראשית המאה התשע-עשרה הייתה יריבות בין מרכזי כובד מגרביים – בדמותן של ישיבות – כבמאה השמונה-עשרה, שכן רוב הישיבות הללו כבר

לא היו קיימות. אולם נראה כי היה בירושלים מוקד כוח מגרבי, שלא יסולא בפז, מוקד אשר דומה כי הבליט את דמותו של הרב עייאש כאשר היה על רבני ירושלים להכריע בדבר מינוי ראשון לציון.

56 בניהו (לעיל, הערה 1), עמ' קיב-קיג, קכט; יצוין כי גם ישיבת 'גדול מרדכי' ייצגה את הפוזרה המגרבית בירושלים. הרב יונה נבון יסד את הישיבה בשנת 1750 בזיקה ליהדות צפון אפריקה ולישיבת 'כנסת ישראל'. ראו: ברנאי (לעיל, הערה 8), עמ' 243-244.

57 א' טויטו, רבי חיים בן-עטר ופירושו אור החיים על התורה, ירושלים התשנ"ז, עמ' 13-15; בספר 'פרי תואר' ויכוח נוקב עם ר' חזקיהו די סילוה, מרבניה הראשיים של ירושלים, בעל 'פרי חדש'. הרב בן-עטר המשיך בדרכו לליוורנו, ושם גיבש את תכניתו לישיבת 'כנסת ישראל'. ציר ליוורנו-אלג'יר במאה השמונה-עשרה היה לא רק ציר שבו עלו לארץ-ישראל: ליהודי ליוורנו היו קשרים מסועפים עם יהודי אלג'יר ואף זכויות יתר בה. כך שיש בהחלט מקום להניח שנתהוותה תודעה מגרבית בעיר זו עוד בטרם עליית בני המגרב לארץ-ישראל. ראו: ח"ו הירשברג, יהדות צפון אפריקה, ב, תל-אביב תשי"ז, עמ' 53; א' בשן, 'תעודות על קשרים בין ליוורנו, ליהודי אלג'יר, בון, תוניס וטריפולי במאה ה"ח', הנ"ל, ממזרח שמש עד מבוא: פרקים בתולדות יהודי המזרח והמגרב: חברה וכלכלה, לוד תשנ"ו, עמ' 73-106.

58 ראו: 'איגרת המלצה של חכמי ישיבת כנסת ישראל בירושלים לשר"ד ירושלים ר' חיים יהודה ב"ר יעקב משה עייאש (י"ז אלול תקס"ז)', בן-יעקב (לעיל, הערה 31), עמ' 376-377. באיגרת תוארו קורות ישיבת 'כנסת ישראל' וחלקה החשוב של משפחת בהתנהלותה ובהתפתחותה. וראו עוד: יערי (לעיל, הערה 49), עמ' 707.

59 ברנאי, עבודת המוסמך על העדה המערבית (לעיל, הערה 4); הנ"ל, מאמרו של העדה המערבית (לעיל, הערה 4); א"מ לונץ, 'היהודים בארץ הצבי', ירושלים, ה (תרס"א), עמ' 191, 198; הנ"ל, 'קורות היהודים בירושלים במאה האחרונה', שג, יג (תרע"ט), עמ' 214, 217, 227.

עם זאת אף שקהילת המערביים ראתה עצמה נפרדת מהעדה הספרדית, ואפילו פרשה מהעדה בשנת 1860 – היא הייתה כל העת בשר מבשרה של העדה הספרדית. יהודי צפון אפריקה היו כאמור רובם ככולם מצאצאי מגורשי ספרד, על המשמעות החברתיות וההלכתיות הכרוכות בכך. הייתה קרבה בין עדת המערביים לבין העדה הספרדית במישור האישי כמו במישור הרעיוני: דרך משל ר' יעקב חאגיז, חתן המג"ן, היה מצפון אפריקה; הרב חיים בן-עטר היה ודאי מגרבי והייתה לו מעורבות יתרה בתוככי העדה הספרדית; אף הראשון לציון חיים אברהם גאגין, שהיה יליד קושטא, שורשי מפאס שבמרוקו, ממשפחות מגורשי קסטיליה שהיגרו לימים לתורכיה וארץ-ישראל. יהודי צפון אפריקה למדו ולימדו בישיבות ספרדיות בירושלים, ולכן יש להסתייג מהגדרתם כגורם חוץ-ממסדי.⁶⁰ ואף זאת, הרבנים עייאש, בהיותם מזרע המגורשים, היו 'ספרדיים' יותר מאשר יהודי בכל ותימן דרך משל.

בשנת פטירתו של הרב יעקב משה עייאש החל גל העלייה הראשון – מבין חמשת גלי העלייה – של יהודי המגרב לארץ-ישראל במאה התשע-עשרה,⁶¹ ודומה כי עובדה זו מבליטה את תנועת המוטלת בין קיומה הנפרד של העדה המגרבית בארץ-ישראל לבין הזדהותה עם העדה הספרדית.

קהילת ירושלים בראשית המאה התשע-עשרה – היעדר הייררכייה והיעדר רציפות בהנהגה ובארגון הקהילתי

ככלל לא התקיימה בקהילת ירושלים הייררכייה נוקשה וממסדיות קשוחה כבליורנו ובאמסטרדם (במיוחד במאות השש-עשרה והשבע-עשרה) ובקהילות אחרות, בעיקר במערב אירופה, שבהן התבססה האומה הספרדית,⁶² ולא הייתה רציפות בארגון הקהילתי ובממסד, שכן כל דור או שניים התחלפה הנהגה, ולא פעם השתלטו עליה עולים שזה מקרוב באו.⁶³ על אחת כמה וכמה הדבר אמור בתקופת המעבר בראשית המאה התשע-עשרה, ימי הראשון לציון הרב עייאש.

ב-400 שנות השלטון העות'מאני בארץ-ישראל, שנות הגמוניה של העדה הספרדית, הייתה תחלופה בלתי פוסקת באוכלוסייה היהודית – רק משפחות יהודיות מעטות מאוד שהתגוררו בארץ-ישראל במאה השש-עשרה נשארו בארץ במאות השבע-עשרה-התשע-עשרה.⁶⁴ חכמי ירושלים היו

60 אם כי היו לחכמי המגרב קשיים לא מבוטלים. ראו: רצהבי (לעיל, הערה 4), עמ' קסח.

61 בן-יעקב (לעיל, הערה 4).

62 G. Nahon, 'La diaspora sefarade au siècle des Lumières', F. Gerson & A. Percival (eds.), *Cultural Marginality in the Western Mediterranean*, Toronto 1990, pp. 22–24; 'קפלן, הפזורה הספרדית המערבית, תל-אביב תשנ"ה; הנ"ל, 'הפזורה הספרדית בצפון מערב אירופה ובעולם החדש', ביינארט (לעיל, הערה 55), עמ' 599–562; הנ"ל, 'התסיסה הרוחנית בקהילה הספרדית-פורטוגלית באמסטרדם במאה הי"ז', שם, עמ' 600–621; הנ"ל, 'נתיבה של היהדות הספרדית המערבית אל המודרנה', פעמים, 48 (תשנ"א), עמ' 85–103; הנ"ל, מנוצרים חדשים ליהודים חדשים, ירושלים תשס"ג, עמ' 65–94; ג' נהון, 'היהדות הספרדית בצרפת – מ"נוצרים-חדשים" ועד לאומה היהודית הפורטוגלית', ביינארט (שם), עמ' 640–663.

63 י' ברנאי, היסטוריוגרפיה ולאומיות: מגמות בחקר ארץ ישראל ויישובה היהודי, 1881–634, ירושלים תשנ"ה, עמ' 117–94.

64 כמו משפחות אבולעפיה, אלישר ובירב שהיו בארץ ישראל במאה הט"ז ושבו אליה מאוחר יותר; או משפחות אלגאזי וחזן במאה הי"ז. ראו: ברנאי (שם), עמ' 102, הערה 39.

משפחה יהודית
ספרדית בירושלים
בשנות השישים של
המאה התשע-עשרה

לאו דווקא מחכמי המקום – מבחינה זו ארץ-ישראל וירושלים נחשבו אזורי הגירה. בשנות השלושים של המאה השמונה-עשרה החלה קהילת ירושלים להתחדש בעזרת 'ועד פקידי קושטא', ושוב נוצרה בה למעשה קהילה חדשה. התופעה העקרונית של חילוף האוכלוסייה לא נסתיימה, על אף היציבות היחסית במספר היהודים בירושלים שהושגה בעזרת 'ועד פקידי קושטא'. יש בידינו ידיעות על נטישה המונית של העיר ועל מגפות שהפילו מאות חללים, אך את הירידה במספר יהודי ירושלים איזנו עליות בלתי פוסקות במשך כל המאה השמונה-עשרה. על פי מקורות מרכזיים שתיעדו את הקהילה הספרדית בירושלים בשלהי המאה השמונה-עשרה ובראשית המאה התשע-עשרה,⁶⁵ רוב היהודים הספרדים בירושלים היו עולים חדשים, ורק מיעוטם היו ילידי הארץ.⁶⁶ היישוב בירושלים נדלדל מאוד בשלהי המאה השמונה-עשרה ובראשית המאה התשע-עשרה. על רקע תהפוכות אלה עלתה משפחת עייאש לארץ; היה זה רקע נוח להשתלבות והתערות מהירים יחסית.

65 המדובר בשישה פנקסי חשבונות של הקהילה מהמחצית השנייה של המאה השמונה-עשרה ובמפקד מונטיפיורי משנת 1839. ראו: ברנאי (שם), עמ' 105; הנ"ל, 'ואלה שמות יהודי ירושלים בשנים תקכ"א-תקכ"ג (1760-1763)', קתדרה, 72 (טבת תשנ"ד), עמ' 189-135; הנ"ל, 'תקנות ירושלים במאה השמונה-עשרה כמקור להכרת החברה, הכלכלה והפעילות היומיומית של הקהילה היהודית', א' כהן (עורך), פרקים בתולדות ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית, ירושלים תשל"ט, עמ' 271-316; ה' אסולין (מהדירה), מפקד יהודי ארץ ישראל (תקצ"ט, 1839), ירושלים תשמ"ז; J. Barnai, 'The Jerusalem Jewish Community, Ottoman Authorities, and Arab Population in the Second Half of the Eighteenth Century: A Chapter of Local History', *Jewish Political Studies Review*, 6, 3-4 (1994), pp. 7-46

66 רק מעטים היו צאצאי החסידים שעלו בשלהי המאה השמונה-עשרה, ואילו הספרדים והמגורבים עלו רובם בשנות העשרים והשלושים של המאה התשע-עשרה.

יתר על כן, אמנם בירושלים – שלא כבצפת ובטבריה, שסבלו מהתפוררות וחורבן – התקיימה הקהילה הספרדית לכל אורך התקופה העות'מאנית כישות ארגונית ומשפטית, ומילאה תפקיד של הנהגה פנימית וייצוג כלפי השלטונות המקומיים והמרכזיים, אך הרציפות הארגונית בה הייתה רופפת ביותר.⁶⁷

ברנאי בתיאורו החדשני את היישוב היהודי בשלהי התקופה העות'מאנית חידד את תמונת הרקע לעלייתו של הרב יעקב משה עייאש לגדולה:

הממסד האשכנזי והממסד הספרדי בירושלים צמחו והתגבשו בפרקי זמן קרובים מאוד זה לזה. אין מדובר בממסד ספרדי בעל ארגון רצוף במשך 300 שנה, לעומת ממסד אשכנזי חדש, אלא בממסד ספרדי שראשית צמיחתו באמצע המאה השמונה-עשרה, והוא הגיע לכלל גיבוש רציני רק במאה התשע-עשרה, כמעט באותו הזמן שצמח הממסד האשכנזי. עקב התחלופה הגדולה באוכלוסיה היהודית בארץ ישראל, לא נתהוותה בקהילות אוליגרכיה של מנהיגות קהילתית, כפי שמוצאים בקהילות רבות בתפוצות. מספר מצומצם של משפחות אמנם שומרות על מעמדן בתקופה העות'מאנית אך רוב הרבנים והפרנסים ושכבת החכמים של קהילות ארץ ישראל במאות י"ח-י"ט פנים חדשות הם בקהילות (ההדרגשה שלי). נראה כי את ראשית המפנה לכיוון של יתר רציפות ויציבות בהנהגה הקהילות אפשר למצוא באמצע המאה השמונה-עשרה עם ארגון הקהילות בידי 'פקידי קושטא'. במאה השמונה-עשרה החלה אפוא להיווצר הרציפות בהנהגת הקהילה הספרדית ורק במאה התשע-עשרה התייצבה ההנהגה הספרדית בירושלים. מסתבר כי הן הממסד הספרדי והן הממסד האשכנזי צמחו בירושלים מן המאה התשע-עשרה, בסמיכות זמן וכמעט אפילו בו בזמן ולא כפי שנוטים לתאר בהיסטוריוגרפיה את הקהילה הספרדית בירושלים כממסד עם שורשים עתיקים ורצופים מן המאה ה"ז. אולי יש בכך כדי להסביר את המהירות שבה הצליחו האשכנזים לזכות בהגמוניה ביישוב בסוף התקופה העות'מאנית.⁶⁸

אין אפוא לדבר על עילית רבנית ספרדית סגורה ובלתי חדירה, כפי שהונח ברישא של דבריי. ייתכן שמינויו של הרב עייאש לראשון לציון מילא חלק שנופער בהנהגה בירושלים בסוף המאה השמונה-עשרה ובראשית המאה התשע-עשרה, ומכל מקום דומה כי הוא בישר את תהליך ירידתה של העילית הרבנית הספרדית במרוצת המאה התשע-עשרה. להבדיל מהגורמים שנמנו לעיל, שבמהותם היו חיצוניים, ושכל תכליתם הייתה לערער את סמכות העדה הספרדית ולקרא תיגר על מנהיגותה, הרי דמותו של הרב עייאש אולי סימלה לראשונה ערעור פנימי על סמכות הנהגת הספרדים. אם כן נראה שהוא הקדים בכך בכעשרים שנה את ראשי עדת המערביים.⁶⁹

67 בגלל התחלופה הרבה של האוכלוסייה מדור לדור ובשל השינויים התכופים בהרכב הדמוגרפי ומוצאם המגוון של יהודי ארץ-ישראל בכלל וירושלים בפרט, נבצר מהם לגבש מסורת ברורה של העברת הנהגה. על כך יש להוסיף את התנאים הקשים בארץ שפגעו בסדרי הקהילות וברציפותן הארגונית והדמוגרפית. ניצני גיבוש נראו בקהילת ירושלים עם שיקומה בידי 'ועד פקידי קושטא' החל בשנת 1727, אך התהליך היה אטי. יתרה מזו, לא נשתמר פנקס קהילה מסודר מירושלים מהרבע האחרון של המאה השבע-עשרה עד שנת 1842, והתקנה הקדומה ביותר שהגיעה לידינו היא משנת 1728.

68 ברנאי (לעיל, הערה 63), עמ' 113; מורנגשטרן (לעיל, הערה 4).

69 כוונתי לרב משה תורג'מאן, מראשי עדת המערביים בשלהי שנות השלושים במאה התשע-עשרה, שקרא את קריאת התיגר המשמעותית הראשונה של עדת זו על עדת הספרדים. לגורמים החיצוניים שביקשו לערער את סמכות העדה הספרדית ראו לעיל, הערה 4.

ניהולה הכספי של הקהילה הספרדית בימי הרב יעקב משה עייאש

בראשית המאה התשע-עשרה שלט בקושטא הסלטאן מחמד השני (1808-1839), שכונה הרפורמטור הגדול. מושלי ירושלים (פאשא) התחלפו לעתים קרובות באותה עת. הם היו חוכרי המס והמכס של השלטון המרכזי והממונים על הביטחון והשקט בעיר, אך המאבקים בין השלטון המרכזי לבין המושלים המקומיים לכל אורך התקופה הביאו לחוסר יציבות ביטחונית וכלכלית לתושבים. השליטים היו כול יכולים ובדרך כלל היו בעלי אינטרסים אישיים, והשוחד והשחיתות היו הנורמה ומשלו בכיפה. למעשה המושלים לא דאגו לפיתוחה של ירושלים או לביטחון תושביה, והצבא פעל לגביית מסים יותר משדאג לשמירת שלום העיר וביטחונה. נוסף על כך עקבות פלישת נפולאון, בשנת 1799, עדיין ניכרו ברחבי הארץ בכלל ובירושלים בפרט בראשית המאה התשע-עשרה – הזנחה, שפל כלכלי, מצוקה ורעב, מגפות, דרכים משובשות ומסוכנות ופקידות מושחתת. אך יותר מכול סבלו יהודי ירושלים מנטל החובות שרצו עליהם. לאחר שהעלילו עליהם כי נתנו ידם לאויב (נפולאון), הם נאלצו לפדות עצמם 'בסך עצום ורב',⁷⁰ ומכאן ואילך הלכו ותפחו חובותיהם.⁷¹ המסים הגבוהים שנאלצו לשלם למושלים דלדלו את האוכלוסייה עד מאוד, והיה צורך לשלוח שד"רים לתפוצה.⁷² באיגרת השליחות של שלוחי ירושלים הרב יעקב דוד יקותיאל והרב רפאל יעקב מטאלון, בחתימת הראשון לציון יעקב משה עייאש, צוין כי הקהילה, שמנתה כ-2,000 נפשות, חייבת 250,000 אריות (גרוש):

ואולם באגרת הכוללת גילינו טפח צערי'ם] המצוינים ומשם באר'ה] על מחל'ות] עול החובות רבות רעות לגויים ואילי הארץ תקיפי ארעא בנשך ומרבית יעבור בסך מאתיים וחמישים אלף אריות מלבד חובות בני ברית [האשכנזים, מאז המאה השמונה-עשרה] ועינינו ראות וכלות כלו ביגון חיינו [...] למן היום אנשי דמים ומרמה עוללים שאלו הכל לאתווי ענייותא לישראל גופא בתר רישא [להביא עניות לישראל גוף אחר ראש] כקטון כגדול שותים את דמינו במזוקי קצף ועמא דארעא אזלא ומדלדלא [ועם הארץ הולך ומתדלדל] [...] אין לך יום שאין קללתו מרובה מחברו והעיר הזאת כלילת יופי והעמלקי והכנעני היושב בקרבה גוי עז פנים זרע מרעים כל חד וחד בקרבו ישים אורבו ולבו אומר לו אני אמלוך וישימו איש חרבו על ירכו חובטין אותנו [...] ואם אמר יאמר איש ישראל לכו ונלכח אל השופט ונפלה נא לפניו אולי יעלה ארוכה והייתה הרווחה [...] במקום המשפט שמה הרשע על חד ארבע [...] ולהציל את נפשנו ממות מוכרחים אנחנו במעשינו לרצותם ברצי כסף חמס ושוד רבה במאוד מאוד לא כימים הראשונים [...] ואנן בדידן [ואנו בשלנו] כהיום הזה כמעט סכנה דומה נפשנו אם לא ניתנה פריעה בקרב ימים וגדול פקוח נפש לפגוע בנפשות והארמה תשא שממה.⁷³

70 יערי (לעיל, הערה 49), עמ' 563.

71 חובות כבדים היו כבר משנות השבעים של המאה השמונה-עשרה, על רקע מלחמות רוסיה-תורכיה, שנות שלטונו של דאהר אלעמר ביהודה, פלישות מצריות, מגפות ובצורת. ראו: 'ברטל, 'בירורים בשולי תזכיר כולל הספרדים בירושלים משנת תרט"ו', הני"ל, גלות בארץ: יישוב ארץ ישראל בטרם ציונות, מסות ומחקרים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 192. ברנאי דן בניהול הפיננסי של הקהילה בשנים האחרונות של המאה השמונה-עשרה ועמד על החובות הנוספים שנבעו מהלוואת כספים של יהודים, נוצרים ומוסלמים אלה לאלה ונטילת רווחים מהריבית. ראו: 'ברנאי, 'הניהול הכספי של קהילת ירושלים במחצית השנייה של המאה השמונה העשרה', שלם, ז (תשס"ב), עמ' 195-217.

72 'כרי לפדות עצמם מאשמת אי-נאמנות למלכות ונשתעבדו למלוים מוסלמים' (ברנאי [שם]) ברטל אפיין את דרכי ההתמודדות עם החוב בראשית המאה התשע-עשרה: 'הפתרון במאה הי"ח היה הסדר עם המלוים בתמיכת השלטון. ההסדר כלל דחיית פירעון החובות והסדרת התשלום בשיעורים קבועים וביטול הריבית [...] בעוד שבראשית המאה הי"ט ניסתה הקהילה להתגבר על מצוקתה הכספית על-ידי שיגור שד"רים מרובים והגדלת הכנסות העדה מן התרומות מחוץ לארץ [ההדרגשה שלי] (ברטל [שם], עמ' 193).

73 'ריבקינד, 'דפים בוודים', מאסף ציון, ה (תרצ"ג), עמ' קפב-קפג. צוין כי בימי הרב יעקב שאול אלישר, בשלהי

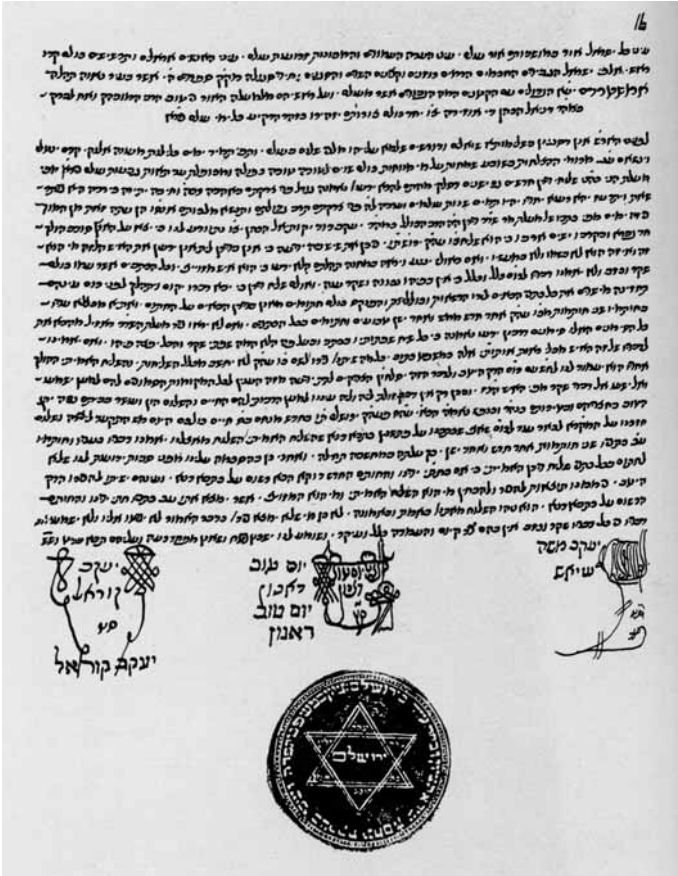
בימי כהונתו של הרב עייאש נשלחו מטעמו לפזורה היהודית תשעה שליחים. הם פעלו לאו דווקא בחסות 'עד פקידי קושטא', שהשפעתם הצטמצמה עד מאוד, אלא הגיעו למקומות רבים – דבר המלמד על יזמה ושיקול דעת עצמי של הנהגת הכולל בירושלים וודאי על ירידה משמעותית בתלות הנודעת של ירושלים ב'עד פקידי קושטא'. לגרמניה יצא השד"ר חיים ברוך מאיסטרו, לתורכיה ולבלקן יצאו השד"רים יצחק נחמולי וחנניה יצחק מיכאל לב אריה, למערב אירופה יצאו השד"רים רפאל יעקב מאטאלון ויעקב דוד יקותיאל הכהן, לצפון אפריקה יצאו בנו של הראשון לציון הרב משה עייאש ושליח לעצמו ר' ברוך קובו, למערב צפון אפריקה ('המערב החיצון') יצאו השד"רים יעקב פייתוסי ושלמה הלוי, ולאיתליה יצאו בנו של הראשון לציון השד"ר חיים יהודה עייאש (עבור ישיבת 'כנסת ישראל') ושליח לעצמו ר' יהודה אהרון הכהן סקלי.⁷⁴ יתר על כן, בשנת 1814 הזהיר הרב יעקב משה עייאש – שחתם בראשונה בצד ימין, לצד הרבנים יום טוב דאנון ויעקב קוראל – את קהילת אמסטרדם לכל תהין לתרום כספים לשליחים לעצמם העושים את דרכם להולנד. על המכתב

ספרו של משה יעקב עייאש, בנו של הרב יעקב משה עייאש, 'קינות לתשעה באב' עם תרגום ללדינו, שער הספר ודוגמת עמוד מתוכו, [סלוניקי] שנת 5618 (1858) (ספריית יד יצחק בן צבי)

המאה התשע-עשרה, היו בירושלים 15,000 ספרדים ו-18,000 אשכנזים, וחובם היה של 500,000 אריות (גרוש). כמו כן לעומת שישה שלוחי ירושלים בראשית המאה התשע-עשרה, נשלחו בשלהי המאה התשע-עשרה כחמישים שד"רים ספרדיים, ועוד כ-150 שליחים לעדות וקהילות האחרות בירושלים. ראו: ג' פוזילוב, 'העדה הספרדית בירושלים בהתפתחותה בשלהי השלטון העות'מאני, התר"ל-התרע"ד (1870-1914)', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראיילן, התשס"א.

הוטבעה חותמת חדשה של קהילת ירושלים כדי שהמענים יוכלו לאמת באמצעותה את זהותם של השד"רים הירושלמים.⁷⁵

בשני העשורים הראשונים של המאה התשע-עשרה נקטה אפוא העדה הספרדית בירושלים פעולה עצמאית הרבה יותר מבעבר בתחום גיוס משאבים.⁷⁶ לימים הצטמצם מרחב התמרון של העדה הספרדית בירושלים בעקבות מהלך מכריע שהיה קשור בכנו של הרב יעקב משה עייאש, הרב יוסף דוד עייאש, מאדריכלי ה'פשר' שבין הספרדים והאשכנזים בשנת 1822.⁷⁷ מעניינת השערות של אריה מורגנשטרן – שיש להעמיק לחקור אותה – שמהלכיו של הרב יוסף דוד עייאש בעניין ה'פשר' והתנצרותו (אם כי חזר בו והתיישב בשכם שנת 1838) הביאו לאיבה כללית בין העדה הספרדית לבני המגרב מצד אחד ולדחיקת משפחת עייאש לקרן זוית מן הצד האחר.⁷⁸ ייתכן גם שזו הסיבה להיעלמות משפחת עייאש מההיסטוריוגרפיה של ירושלים בראשית המאה התשע-עשרה.⁷⁹

מכתב אזהרה של רבני ירושלים לקהילה הספרדית באמסטרדם בשנת תקע"ד (1814) בנוגע לשליחים לעצמם העושים את דרכם להולנד. על המכתב דוגמת חותמת חדשה של קהילת ירושלים שבאמצעותה תאומת זהותם של השד"רים. החתימה מימין היא של הרב יעקב משה עייאש (ארכיון העיר אמסטרדם, באדיבות ד"ר אריה מורגנשטרן)

- 75 מורגנשטרן (לעיל, הערה 4), עמ' 105, 572.
- 76 נוסף על גיוס המשאבים באפיק השד"רות המסורתית, יש לציין את סיועם הבלתי אמצעי של הגבירים חיים פרחי ויוסף אמזלג. ראו: א' מורגנשטרן, 'הגביר יוסף אמזלג, מעמדו ופעילותו למען יהודי ירושלים', אסופות ג (תשמ"ט), עמ' שצ-תר; א' שוחטמן, 'הירצחו של ה"שר" חיים פרחי בעכו ופרשת עובונר', שם, ו (תשנ"ב), עמ' קסא-קרי.
- 77 זהו נושא רחב לעצמו, ואין כבוונתי לדון בו כאן. על מהלכי הגישור של הרב יוסף דוד עייאש בין העדה הספרדית לעדה הפרושית בירושלים ועל השלכותיהם בארץ ובתפוצות ראו: גריבויט (לעיל, הערה 4), עמ' 129-141.
- 78 מורגנשטרן (לעיל, הערה 4), עמ' 393. בערה 114 שם הדגיש מורגנשטרן שיוסף דוד עייאש התנצר בפזיו ושם ליהדותו בשנת 1838, ואז לארץ והתיישב בשכם.
- 79 ראו: א' מורגנשטרן, 'ההסכם הראשון שנעשה בין הספרדים והפרושים בירושלים', אסופות, ו (תשנ"ב), עמ' 211-246; מ' בניהו, 'קונטרס על חלוקת כספי ארץ ישראל מארצות אשכנז לרב יוסף דוד עייאש', סורא, א (תשי"ו), עמ' 103-155; הנ"ל, 'תעודות לתולדות הישוב היהודי בשכם', סיני, לח (תשמ"ו), עמ' קב-קיד; א' יערי, 'תולדות הישוב היהודי בשכם', סיני, לו (תשמ"ו), עמ' קסו-קפו. יתר על כן, לדעת מורגנשטרן העמדה האופוזיציונית של הרב זרחיה יהודה אולאי בשנת 1834 כלפי העדה הספרדית מצד אחד ושיתוף הפעולה של השוחט הצפון אפריקאי מימון פאציצ'ו עם המיסיון האנגלי מצד אחר חיזקו את התדמית השלילית שדבקה ביהודי צפון אפריקה והחריפו את העימות עד שהוכרע בשנת 1860, עם פרישת עדת המערביים מהעדה הספרדית. ראה לעיל, הערה 4. וראו: י"מ טולדנו, 'תעודות לתולדות הרב יהודה זרחיה אולאי', ירושלים, ג (תשי"א), עמ' קלח-קנד; מ"ד גאון, 'צרור תעודות עתיקות', ירושלים, א (תש"ח), עמ' קסו-קעט; א' מורגנשטרן, 'בית חולים היהודי הראשון בירושלים', הנ"ל, גאולה (לעיל, הערה 4), עמ' 311; הנ"ל (לעיל, הערה 4), עמ' 32, 124, 156-157, 393.

יהודים ספרדים
בבית הכנסת יוחנן
בן-זכאי, בית
הכנסת המרכזי של
הקהילה הספרדית
בירושלים (1893)

סיכום ומסקנות

שני העשורים הראשונים של המאה התשע-עשרה היו תקופת ביניים בתולדות הקהילה היהודית בירושלים, ובלט בה ניהולה העצמי של הקהילה. משנות העשרים עד שנות השבעים של המאה השמונה-עשרה מחד גיסא ומשנות העשרים של המאה התשע-עשרה מאידך גיסא נתונות היו קהילת ירושלים ויישובותיה להשפעתן של ערי מטרופולין ופריפריה של הפזורה הספרדית – קושטא, סלוניקי, פאס, מקנס, אמסטרדם, לונדון, אלג'יר, ליוורנו, באיון ובורדו.⁸⁰ בתווך נוצר חלל ריק, שלא היו בו קבוצות לחץ, והיעדרן אפשר לקהילה הירושלמית פעילות עצמית רבה מבעבר ועיצוב קהילתי. אמנם 'ועד פקידי קושטא' הניח בפעילותו יסודות להנהגה מקומית, שהיו בה סממנים של רציפות למאה התשע-עשרה, הנהגה שאולי התגלמה בכהונתו של הראשון לציון הרב עייאש, אולם תקופת הביניים הובילה לתקופה חדשה ולעלייתה של הנהגה חדשה במאה התשע-עשרה.

גדלות בתורה לא הייתה קריטריון בלעדי להתפתחותו של תלמיד חכם ירושלמי בראשית המאה התשע-עשרה – צירופן של נסיבות שברוח ובחומר היה בהן כדי לסלול נתיב למינויו של תלמיד חכם בכיר לראשון לציון, כמו של הרב יעקב משה עייאש.⁸¹ דמותו של הרב עייאש הייתה רבת נדבכים: שד"ר, ראש ישיבה והראשון לציון, אך לא פחות משהיא מלמדת על אדם פרטי היא מלמדת על דיוקנו של היישוב היהודי בירושלים בראשית המאה התשע-עשרה.

80 נהון (לעיל, הערה 62), עמ' 9-35.

81 ככלל לא התקיימה תחרות על הסמכות ההלכתית, שכן זו אינה גורם לתחרות – תחרות התקיימה בין גילדות מקצועיות; תלמיד חכם באשר הוא שם, אין מקומו הגאוגרפי מעכב – בין כך ובין כך הוא מקור של סמכות.